

การก่อรูปและขยายตัวของความรู้ว่าด้วย
อีสาน ระหว่างทศวรรษ 2440 – 2460*
(Formation and Growth of
Knowledge about Isan from 1897
to 1917)

เชิดชาย บุตดี**

(Cherdchai Buddee)

วิศรุต พึงสุนทร***

(Visarut Phungsoondara)

* บทความเรื่องนี้ คือ ส่วนหนึ่งในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “วงจรการผลิตความรู้ว่าด้วย
อีสาน ทศวรรษ 2430 - 2490” ที่เสนอต่อหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยได้รับ
ทุนสนับสนุนการทำวิจัยจาก “กองทุนปริญญาเอกเพื่อการวิจัย” กองบริหารการ
วิจัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปี พ.ศ. 2562.

** นักศึกษาปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (Ph.D Student in History, Faculty of Liberal
Arts, Thammasat University).

*** รองศาสตราจารย์ ดร. ประจำสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (Assoc. Prof. Dr. In History, Faculty of Liberal
Arts, Thammasat University).

Received: January 31, 2023

Revised: July 15, 2023

Accepted: August 16, 2023

บทความวิจัย

-

วิชาการ

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นว่าความรู้ว่าด้วยอีสานที่ก่อรูปและขยายตัวขึ้นในระหว่างทศวรรษ 2440 - 2460 เกิดขึ้นโดยอาศัยกระบวนการและองค์ประกอบในหลายลักษณะ การศึกษาใช้วิธีสังเคราะห์เอกสารที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว ผลการศึกษาพบว่า การก่อรูปของความรู้ว่าด้วยอีสานมีจุดเริ่มมาจากนโยบายทางการเมืองของรัฐสยามที่มีต่อพื้นที่อีสาน ไม่ว่าจะเป็นภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส และปัญหาความแตกต่างระหว่างผู้ปกครองจากจากกรุงเทพฯ กับผู้ได้ปกครองที่ส่วนใหญ่เป็นลาว งานเขียนชิ้นสำคัญอย่าง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” คือหนึ่งในเครื่องมือที่ชนชั้นปกครองสยามใช้เพื่อจัดการหลอมรวมราษฎรท้องถิ่นในอีสาน ที่ส่วนใหญ่มีความเป็นลาวให้รู้สึกเชื่อมโยงกับตนและมีสำนึกในความเป็นไทยโดยผ่านความรู้ว่าด้วยอีสาน อย่างไรก็ตาม การก่อรูปและขยายตัวของความรู้ว่าด้วยอีสานไม่ได้เกิดจากนโยบายและเครื่องมือของรัฐสยามโดยฝ่ายเดียว แต่ปัญญาชนท้องถิ่นอีสานก็ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการเหล่านั้นด้วย ทั้งในฐานะคณะทำงาน และผู้ผลิตข้อความรู้และอุดมการณ์ของรัฐโดยผ่านงานเขียนของตน

คำสำคัญ: การก่อรูป, การขยายตัว, ความรู้ว่าด้วยอีสาน, ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน

ABSTRACT

Knowledge of Isan has formed and been conceptualized by diverse processes and components. This article used documentary synthesis to examine themes relevant to creation and expansion of knowledge about Isan from 1897 to 1917. Results were that understanding originated from state political policies toward the Isan region, threatening French colonization, and governing differences between Bangkok and Isan residents, with the latter mostly termed Laotians. “Chronicle of the Isan Provinces” and “Geography of Siam” were key texts used by the Siamese state ruling class to integrate Isan residents with Laotian identity to acquire a sense of belonging and Thainess through knowledge about Isan. However, formation and growth of knowledge about Isan was not solely caused by Siamese state policies and strategies. Isan intellectuals participated in relevant processes as working groups or individuals and by reproducing state knowledge and ideology in their writings.

Keywords: Formation, Expansion, Knowledge of Isan, Isan historiography

บทนำ

การแผ่ขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสเข้าไปยังพื้นที่ตอนในของแม่น้ำโขง ในทศวรรษ 2420 นับเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้รัฐสยามเร่งส่งบุคลากรและเครื่องมือทางอำนาจชนิดต่าง ๆ เข้าไปในดินแดนแถบสองฝั่งแม่น้ำโขงที่พวกเขาอ้างสิทธิ์ปกครองอยู่ อย่างไรก็ตาม การไม่สามารถต้านทานอำนาจของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสทำให้พวกเขาสูญเสียการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2436 จากความสูญเสียดังกล่าว ขนชั้นปกครองสยามได้เรียนรู้ว่า การใช้อำนาจของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสไม่ได้มีเพียงการทหารและเทคโนโลยี แต่ยังมีการใช้ความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์เข้ามาต่อสู้กับสยามด้วย นั่นคือประเด็นความแตกต่างระหว่างผู้ปกครองจากกรุงเทพฯ ที่เป็นไทยกับผู้ที่ปกครองที่ส่วนใหญ่เป็นลาว

ขนชั้นปกครองสยามตระหนักดีในปัญหาความแตกต่างเรื่องดังกล่าวในข้างต้น เห็นได้จากในคราวที่ต้องเข้าไปจัดการควบคุมและปกครองพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงในพื้นที่ที่ต่อมาเรียกว่าอีสาน พวกเขาพยายามลดทอน “ความเป็นลาว” ของราษฎรในพื้นที่ดังกล่าว ด้วยเครื่องมือชนิดต่าง ๆ ทั้งโดยอาศัยกฎหมาย การสำรวจสำมะโนประชากร การปลูกฝังสำนึกให้ซึมซับความเป็นไทยผ่านรัฐพิธี และรวมถึงการใช้ความรู้ผ่านงานเขียน ทั้งนี้ งานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรา คืองานสองชิ้นสำคัญที่ขนชั้นปกครองสยามได้ใช้เป็นเครื่องมือทางความรู้ เพื่อประกอบสร้างบุคลิกของราษฎรในท้องถิ่นอีสานให้มีลักษณะที่ต่างและถอยห่างไปจากลาวและความเป็นลาว กระทั่งมีพัฒนาการที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน”

บทความวิจัยนี้จึงมุ่งเสนอว่า กระบวนการก่อรูปของความรู้ว่าด้วยอีสานที่เริ่มขึ้นในทศวรรษ 2440 และค่อย ๆ ขยายตัวเรื่อยไปถึงทศวรรษ 2460 มีจุดเริ่มมาจากนโยบายทางการเมืองของขนชั้นปกครองสยามที่มีต่อพื้นที่อีสาน ซึ่งงานเขียนสองชิ้นสำคัญที่มีบทบาทในเรื่องนี้ คือ “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ที่พิมพ์ใน พ.ศ. 2458 และแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการที่พิมพ์ใน พ.ศ. 2468 โดยงานทั้งสองชิ้นถือเป็นรากฐานสำคัญให้กับการสร้างและการผลิต “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” แก่บรรดางานเขียนเกี่ยวกับอีสานที่เกิดขึ้นในทศวรรษต่อ ๆ มา

การนำเสนอในบทความวิจัยนี้แบ่งเนื้อหาออกเป็นสี่หัวข้อหลัก คือ หนึ่ง ก่อนเกิดความรู้ว่าด้วยอีสาน สอง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน”: ปฐมบทการก่อรูปของความรู้ว่าด้วยอีสาน ในทศวรรษ 2440 - 2450 สาม “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” กับการสร้างความรู้สึก “ความเป็นภูมิภาคในเชิงพื้นที่” ในทศวรรษ 2460 และสี่ “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม”: ในฐานะเครื่องมือทางความรู้ที่มีส่วนต่อการก่อรูปของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ซึ่งผู้เขียนจะได้นำเสนอตามลำดับต่อไปนี้

ก่อนเกิดความรู้ว่าด้วยอีสาน

คำว่า “อีสาน” มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลี หมายถึง “ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ” ขณะที่ในภาษาสันสกฤตสะกดว่า “อีสาน” หมายถึงชื่อของพระศิวะที่เป็นเทพประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (Wongthes 2006: 12) จุดเริ่มต้นที่ชนชั้นปกครองสยามนำคำว่า “อีสาน” ไปใช้เป็นชื่อเรียกบ้านเมืองและพื้นที่ในดินแดนแถบที่ราบสูงโคราชเริ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2442 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเรียกมณฑลในหัวเมืองต่าง ๆ ของสยาม จากที่แต่เดิมเรียกตามชื่อทิศในภาษาไทยก็เปลี่ยนไปใช้คำโบราณที่สั้นและเรียกง่ายขึ้น คือ มณฑลตะวันออก ให้เรียก “มณฑลบูรพา” มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ให้เรียก “มณฑลพายัพ” มณฑลฝ่ายเหนือ ให้เรียก “มณฑลอุดร” และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เรียก “มณฑลอีสาน” ส่วนมณฑลนครราชสีมายังคงเรียกตามชื่อเดิม (Meekusol 1974: 75 - 76)

การเปลี่ยนแปลงนโยบายของรัฐสยามในข้างต้นถือเป็นหนึ่งในพัฒนาการสำคัญที่มีส่วนต่อการก่อให้เกิดการผลิตงานเขียนว่าด้วยอีสานตามมา แต่กระนั้นการอธิบายด้วยพัฒนาการดังกล่าวก็ดูจะไม่เพียงพอ เพราะยังมีพลังจากปัจจัยอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับ โดยเฉพาะแรงผลักดันจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ที่สยามมีความขัดแย้งกับฝรั่งเศสเรื่องการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนในแถบลุ่มแม่น้ำโขง กระทั่งสยามต้องสูญเสียการอ้างสิทธิ์และอำนาจเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส และนำไปสู่การเริ่มกำหนดแนวพรมแดนระหว่างดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ฝรั่งเศสยึดครองเป็นอาณานิคมกับดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงที่สยามอ้างสิทธิ์ปกครองอยู่ เหตุนี้ วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) จึงนับเป็นเหตุการณ์สำคัญที่ผลักดันให้สยามต้องเร่งดำเนิน

โครงการทางการเมืองในลักษณะใหม่ ๆ ในพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เพื่อรับมือกับภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส

ผลหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) นอกจากมีผลเด่นชัดในแง่ที่ทำให้เกิดเส้นแบ่งพรมแดนระหว่างดินแดนของฝรั่งเศสกับดินแดนของสยามดังกล่าวมา ยังมีผลต่อเนื่องไปถึงการกระตุ้นให้ชนชั้นปกครองสยามต้องเร่งปรับปรุงนโยบายทางการเมืองต่อพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงขึ้นมาใหม่ เพื่อให้การบริหารและปกครองมีรูปแบบที่ชัดเจนมั่นคง และเข้มแข็งมากกว่ายุคสมัยที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นการรวมศูนย์อำนาจการบริหารและปกครองเข้าสู่กรุงเทพฯ ในรูปของ “มณฑลเทศาภิบาล” ที่พุทธศักราช 2437 มีจัดการแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 มณฑล คือ มณฑลลาวพวน มณฑลลาวท้าว และมณฑลลาวกลาง การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ในพุทธศักราช 2440 รวมถึงการทยอยให้เจ้านายท้องถิ่นและข้าราชการท้องถิ่นหันมาขึ้นเงินเดือนแทนระบบ กินเมือง ซึ่งการดำเนินงานทางการเมืองในลักษณะเช่นนี้ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ เห็นว่าไม่เพียงช่วยให้การสร้างชาติของสยามมั่นคงยิ่งขึ้น แต่ยังส่งผลต่อการทำให้ราษฎรเกิดสำนึกท้องถิ่นเชิงพื้นที่ขึ้นมา (Mattariganond 2000: 55) ผ่านความรู้สึกที่พวกเขามีสำนึกยึดโยงกับพื้นที่บ้านเกิดเมืองนอนที่ตนอยู่อาศัย อันเป็นสำนึกที่ต่อมากลายเป็นรากฐานส่วนหนึ่งที่ช่วยหนุนเสริมให้เครือข่ายการผลิตความรู้ว่าด้วยอีสานขยายตัวขึ้นในหมู่ราษฎรที่อีสาน

อย่างไรก็ตาม เพียงการปรับปรุงนโยบายทางการเมืองการปกครองต่อพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงของสยามก็ดูจะยังไม่เพียงพอต่อการรับมือกับฝรั่งเศส เพราะจากความจริงพื้นฐานที่ว่าราษฎรในพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงส่วนใหญ่คือกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ผู้ซึ่งมีลักษณะพื้นฐานทางภาษา ศาสนา วิถีชีวิต ศิลปะ และวัฒนธรรมร่วมกันกับผู้คนที่อยู่อีกฟากฝั่งหนึ่งของแม่น้ำโขงที่ฝรั่งเศสปกครองอยู่ ซึ่งการมีอยู่ของ “ความเป็นลาว” ในหมู่ราษฎร คือหนึ่งในปัญหาสำคัญที่ชนชั้นปกครองสยามวิตกกังวล ด้วยว่าฝรั่งเศสได้โน้มน้าวราษฎรในพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้หันไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของตน ฝรั่งเศสได้ฉวยใช้ประเด็นเรื่องความแตกต่างทางชาติพันธุ์ระหว่างผู้ปกครองที่เป็นไทยจากกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับผู้ได้ปกครองที่เป็นลาว โดยฝรั่งเศสกล่าวว่าราษฎรท้องถิ่นในฝั่งขวาแม่น้ำโขงคือชาวลาวที่ไม่ใช่พวกเดียวกันกับผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ และชาวลาวไม่ว่าที่ฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวาแม่น้ำโขงคือกลุ่มที่ถูกกดขี่จากรัฐ

สยามทั้งจากการเกณฑ์แรงงานและเก็บส่วย เหตุนี้ชาวลาวจึงไปขออยู่ใต้การปกครองของตน และฝรั่งเศสก็ช่วยเหลือพวกเขาให้รอดพ้นจากการกดขี่ของรัฐสยาม (Nasriken 2005: 141 - 143)

ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อเสนอของสุริดา ตันเล็ค (Tonlerd 2021: 123) ที่เสนอว่ากลุ่มชาติพันธุ์ลาวในแถบสองฝั่งโขง ที่แม่เดิมที่พวกเขาใช้ชีวิตและวัฒนธรรมร่วมกันมาก่อน แต่เมื่อเกิดเส้นแบ่งพรมแดนขึ้นในแม่น้ำโขงหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ความเป็นอื่นระหว่างกันของพวกเขาก็ยิ่งถ่างออกกว้างมากขึ้น อันเป็นผลที่เกิดจากอำนาจ กิจกรรม และนโยบายทางการเมืองที่ถูกกำหนดมาจากชนชั้นปกครองข้างบน นั่นคือรัฐบาลฝรั่งเศสที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและรัฐบาลสยามที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝ่ายต่าง ๆ ก็มีทัศนะและนโยบายต่อความเป็นลาวที่ต่างกัน สำหรับฝรั่งเศสแล้วความเป็นลาวคือสิ่งที่เป็นประโยชน์กับตน แต่สำหรับสยามความเป็นลาวคือสิ่งที่เป็นภัยคุกคาม เพราะฝรั่งเศสได้ชูประเด็นที่ว่า ชาวลาวไม่ว่าในฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวาแม่น้ำโขงมีชาติพันธุ์ที่ต่างไปจากชนชั้นปกครองสยามที่กรุงเทพฯ ไม่ว่าในด้านภาษา ศาสนา ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณี และวิถีชีวิต ฯลฯ (Nasriken 2005: 141 - 143) เพราะในช่วงทศวรรษ 2450 มีข่าวสารปรากฏออกมาแพร่หลายว่า ฝรั่งเศสสนใจที่จะยึดครองพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเป็นอาณานิคมเพิ่มเติม โดยใช้ข้ออ้างว่าเพราะผู้คนในพื้นที่ดังกล่าว คือชาติพันธุ์ลาวเช่นเดียวกับในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง (Keyes 2013: 30)

จากเหตุปัจจัยข้างต้น ในช่วงหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เป็นต้นมา รัฐบาลอาณานิคมของฝรั่งเศสและรัฐบาลสยามจึงต่างมุ่งสร้างรัฐชาติแบบใหม่ขึ้นในพื้นที่ที่พวกตนปกครอง โดยต่างฝ่ายต่างสร้างสำนึกแบบใหม่ให้กับราษฎรที่ตนปกครอง นั่นคือฝรั่งเศสปลุกฝังให้ชาวลาวที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยอมรับและภูมิใจในอัตลักษณ์¹ ความเป็นลาวของตน ในฐานะผู้ที่พวกเขาคือผู้ร่วมวัฒนธรรมฝรั่งเศส ที่เล่าเรียนทั้งหนังสือลาวและ

¹ คำว่า “อัตลักษณ์” หรือ “Identity” ในที่นี้ ผู้เขียนมุ่งให้หมายความตามที่สำนักงานราชบัณฑิตยสภาได้ให้ความหมายไว้ว่า อัตลักษณ์ คือ “ผลรวมของลักษณะเฉพาะของสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งทำให้งั้นเป็นที่รู้จักหรือจำได้” โดยผู้เขียนไม่ได้มุ่งให้ครอบคลุมไปถึงความหมายหรือคุณค่าตามทฤษฎีทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และรัฐศาสตร์ ซึ่งความหมายในข้างต้นผู้เขียนอ้างอิงจาก สำนักงานราชบัณฑิตยสภา (Office of the Royal Society 2007).

ฝรั่งเศส ขณะทีในอีกด้านหนึ่ง รัฐบาลสยามก็พยายามลดทอนความเป็นลาวที่มีอยู่ในหมู่ราษฎรที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ด้วยการสร้างสำนึกให้พวกเขามีความเป็นไทย เช่น การปลูกฝังให้รับวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ โดยผ่านบทบาทของกลุ่มสงฆ์ ธรรมยุตท้องถิ่น และให้มีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี (Tonlerd 2021: 133) ทั้งโดยผ่านเนื้อหาในแบบเรียนที่เป็นภาษาไทย รวมถึงผ่านรัฐพิธีและธรรมเนียมใหม่ ๆ ที่ถูกส่งเข้าไปในพื้นที่ เช่น วันเฉลิมพระชนมพรรษา วันวิสาขบูชา การถือน้ำพิพัฒน์สัตยา การรับไฟพระราชทานเพลิงศพ การรับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ฯลฯ

สำหรับบรรดานโยบาย กิจกรรม และวิธีการที่ชนชั้นปกครองสยามได้นำมาใช้เพื่อปลุกฝังข้อกล่าวหาที่ฝรั่งเศสใช้โจมตี รวมถึงเพื่อลดทอนความเป็นลาวในหมู่ราษฎร อันจะช่วยลดช่องว่างความแตกต่างระหว่างตนเองกับผู้ได้ปกครองที่ส่วนใหญ่มีความเป็นลาว มีด้วยกันหลายรูปแบบ อันได้แก่ การเปลี่ยนชื่อแต่ละมณฑลใหม่ใน พ.ศ. 2442 โดยให้ตัดคำว่าลาวออกไป กล่าวคือ มณฑลฝ่ายเหนือ เปลี่ยนเป็น “มณฑลอูตร” มณฑลลาวกลาง เปลี่ยนเป็น “มณฑลนครราชสีมา” ส่วนมณฑลลาวทวาย เปลี่ยนเป็น “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ถัดมาคือการปรับปรุงรูปแบบการเก็บส่วย จากที่แต่เดิมมีทั้งการเกณฑ์แรงงานและเสียเงินหรือสิ่งของ ก็ปรับเปลี่ยนไปเป็นการเสียเงินเป็นหลัก พร้อม ๆ กับที่กำหนดให้ใช้คำว่าจ่ายเงิน “เงินค่าราชการ” แทนคำว่า การเสียส่วย ตาม “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120” (พ.ศ. 2444) (Mattariganond 2015: 154)

นอกจากนี้ ในฐานะที่เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสาน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้มีนโยบายโน้มน้าวราษฎรที่อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้อพยพเข้ามาจดทะเบียนเป็นคนในบังคับสยาม โดยพระองค์จะให้ทั้งเงิน เสื้อผ้า และยกเว้นการเก็บเงินค่าราชการในช่วง 1 ปีแรก ขณะเดียวกัน ในพื้นที่ส่วนที่ “มณฑลอีสาน” พระองค์ก็มีอีกหนึ่งวิธีการที่ใช้เพื่อหลอมรวมราษฎรท้องถิ่นในพื้นที่ดังกล่าวให้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม นั่นคือการใช้ความรู้ผ่านงานเขียนประเภทประวัติตำนานบ้านเมืองของมณฑลอีสาน เรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” เพื่อเชื่อมโยงผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ กับผู้ได้ปกครองที่มณฑลอีสานให้โน้มหากันโดยผ่านเรื่องเล่าของพื้นที่ในรูปแบบใหม่ กระทั่งเป็นพลวัตที่เป็นจุดเริ่มสำหรับการก่อตัวของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน”

“พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน”: ปฐมบทการก่อรูปของความรู้ด้วยอีสาน ในทศวรรษ 2440 - 2450

เมื่อความเป็นอื่นระหว่างชาวลาวสองฝั่งโขงเป็นผลที่เนื่องมาจากอำนาจ กิจกรรม และนโยบายทางการเมืองที่ถูกกำหนดมาจากชนชั้นปกครองระดับบนในส่วนการก่อรูปของความรู้ด้วยอีสานก็เป็นหนึ่งในผลที่สืบเนื่องมาจากสภาวะดังกล่าวด้วยเช่นกัน โดยมีจุดเริ่มต้นสำคัญมาจากการที่ใน พ.ศ. 2443 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงมีนโยบายที่จะให้มีการผลิตงานเขียนประเภทประวัติและตำนานบ้านเมืองในแบบฉบับทางการขึ้นมา เพื่อเป็นเรื่องเล่าแบบใหม่ให้กับมณฑลอีสาน ในฐานะพื้นที่ทางการเมืองที่เพิ่งก่อรูปขึ้นภายหลังจากเกิดเส้นแบ่งพรมแดนตามสนธิสัญญาฝรั่งเศส - สยาม ใน พ.ศ. 2436 พระองค์มีรับสั่งให้ข้าราชการสยามในแผนกต่าง ๆ ของมณฑลอีสานได้ช่วยกันรวบรวมเอกสารที่เก่าแก่และสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นสารตรา ท้องตรา สัญญาบัตร ใบบอก และเอกสารเก่าที่มีอยู่ในท้องถิ่น ฯลฯ ให้นำมารวบรวมไว้ที่ทำการมณฑล โดยพระองค์มอบหมายให้ ม.ร.ว.ปฐม คุนเณจร ผู้ซึ่งเป็นปลัดมณฑลทำหน้าที่เป็นแม่กองและผู้เรียบเรียง อีกทั้งมีข้าราชการท้องถิ่นอย่าง “หลวงอุปการุณการวิวัฒน์” (หนูเล็ก สิงห์ขัติ) ² ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วย กระทั่งได้งานเขียนที่ชื่อ “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” (Singhatsatid 1956: 14 - 15) และถูกนำไปตีพิมพ์ในหนังสือชุด “ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4” ใน พ.ศ. 2458

จากที่กล่าวมาในหัวข้อก่อนหน้าพบได้ว่า คำว่าอีสานคือคำใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ภายหลังจากที่ชนชั้นปกครองสยามได้ใช้เป็นชื่อเรียกพื้นที่ในฝั่งขวาแม่น้ำโขงเมื่อ พ.ศ. 2442 เพื่อระบุพิกัดภูมิศาสตร์ของบ้านเมืองที่ตนปกครองอยู่ และเมื่อคำว่าลาวและความเป็นลาวในพื้นที่ดังกล่าว คือสิ่งที่ปัญหาสำหรับพวกเขา การหันไปใช้ชื่อเรียกด้วยคำอื่นเพื่อลดทอนการมีอยู่ของคำว่า “ลาว” และ “ความเป็นลาว” ที่มีอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นอันเริ่มต้นจากการใช้คำเรียกชื่อทิศตาม

² ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “พระวิภาคย์พจนกิจ” และเขาคือบิดาของเดิม สิงห์ขัติ ผู้ซึ่งต่อมาได้เขียนงานเรื่อง “ฝั่งขวาแม่น้ำโขง” ใน พ.ศ. 2499 แล้วมีพัฒนาการเป็นงานเรื่อง “ประวัติศาสตร์อีสาน” ใน พ.ศ. 2513.

หลักภูมิศาสตร์ที่กำหนดจากกรุงเทพฯ มาเป็นหลักเกณฑ์สำคัญ และหลังจากนั้นเป็นต้นมาคำว่าอีสานก็เป็นคำที่รัฐสยามและชนชั้นปกครองสยามได้นำไปผลิตซ้ำแล้วซ้ำอีกในหลายโอกาสเพื่อสนองตอบเป้าหมายดังกล่าว อาทิ “ประกาศและคำสั่งของข้าหลวงมณฑลอิสาน” “ประกาศกระทรวงมหาดไทย” “แจ้งความกระทรวงมหาดไทย” และ “แจ้งความกระทรวงศึกษาธิการ” ซึ่งการผลิตซ้ำเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการเน้นย้ำให้คำว่า “อีสาน” เข้าไปอยู่ในสำนึกของข้าราชการสยามรวมถึงราษฎรท้องถิ่นในพื้นที่อีสาน

อย่างไรก็ตาม ลำพังเพียงการผลิตซ้ำคำว่าอีสานโดยผ่านเครื่องมือทางการปกครองในรูปแบบต่าง ๆ ไม่อาจมีพลังมากพอที่จะลดทอนคำว่าลาวและความเป็นลาวให้เบาบางลงไปได้อย่างแท้จริง เพราะหากราษฎรยังไม่มีสำนึกและความรู้สึกที่เชื่อมโยงกับรัฐและผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ ช่องว่างความต่างระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครองก็จักดำรงอยู่ต่อไป เหตุนี้ งานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” จึงเกิดขึ้นเพื่อเป็นหนึ่งในเครื่องมือสำหรับตอบสนองเป้าหมายดังกล่าว กระทั่งมีผลต่อเนื่องไปถึงการหนุนเสริมให้เกิดการก่อรูปของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ตามมา

“พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” คืองานเขียนที่เกิดขึ้นเพื่อเป็นเรื่องเล่าแบบใหม่ให้กับพื้นที่ “มณฑลอีสาน” ซึ่งเป็นพื้นที่ทางการเมืองแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้น ความรู้ในงานเขียนเรื่องนี้ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือเพื่อยึดโยงราษฎรเข้ากับพื้นที่มณฑลอีสาน ในฐานะที่เป็นหน่วยปกครองหนึ่งของรัฐสยาม ซึ่งในด้านหนึ่งคือการผลิตงานเขียนเพื่อแบ่งแยกความรู้ให้สอดคล้องกับแนวเส้นแบ่งพรมแดนทางรัฐชาติที่เพิ่งเกิด กระทั่งหลังทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา งานเขียนเรื่องนี้ก็กลายเป็นงานต้นแบบให้กับงานเขียนประวัติศาสตร์อีสานชิ้นอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านเนื้อหา แบบแผน และวิธีการ โดยเฉพาะแล้ว การเป็นงานที่ช่วยส่งผ่านบรรดาสำนึกใหม่ ๆ ของชนชั้นปกครองสยามที่กรุงเทพฯ ไปสู่ผู้อ่าน เช่น สำนึกในเชิงภูมิศาสตร์พื้นที่ที่ “มณฑลอีสาน” และผู้คนที่อยู่ในพื้นที่แห่งนี้ถูกยืนยันว่าคือราษฎรของรัฐสยามโดยผ่านงานความรู้ รวมถึงการช่วยกล่อมเกล่าและปลูกฝังให้ราษฎรมีสำนึกที่ยึดโยงกับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีที่กรุงเทพฯ ในฐานะผู้ปกครองซึ่งนำพา “มณฑลอีสาน” ให้รอดพ้นจากเงื้อมมือของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส นอกจากนี้งานชิ้นดังกล่าวยังป็นงานชิ้นสำคัญที่มีส่วนต่อการผลักดันให้คำว่า “อีสาน” หรือ “อีสาน” หรือ “อีสาน” ให้เข้าไปมีที่ทางอยู่ในโลกความรู้และในโลกงานเขียนเกี่ยวกับ

ภูมิภาคนี้ ในฐานะคำซึ่งบรรจุไปด้วยอัตลักษณ์ทางภูมิศาสตร์และอัตลักษณ์ของผู้คนในพื้นที่ มณฑลอิสาน อันเป็นอัตลักษณ์ที่เกิดขึ้นใหม่พร้อมคำดังกล่าว กระทั่งเป็นพัฒนาการที่ทำให้เกิดความเป็นอิสานในแง่มุมอื่น ๆ ตามมา เช่นคำว่า ไทยอิสาน คนอิสาน ภาษาอิสาน ศิลปะอิสาน วัฒนธรรมอิสาน และประวัติศาสตร์อิสาน ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นประดิษฐกรรมทางอัตลักษณ์แบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงหลังทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา

กระบวนการในการเก็บรวบรวมข้อมูลและเอกสารเก่าที่มีอยู่ในพื้นที่อิสานเพื่อใช้ประกอบการเขียนงานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” คือหนึ่งในตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการทำงานร่วมกันในลักษณะที่เป็นเครือข่ายระหว่างปัญญาชนที่มาจากกรุงเทพฯ ในฐานะผู้เขียน / ผู้เรียบเรียง กับข้าราชการสยามที่เป็นคนท้องถิ่นในฐานะผู้ช่วยรวบรวมข้อมูลและส่งเอกสารป้อนให้กับผู้เขียน / ผู้เรียบเรียง ความเป็นเครือข่ายดังกล่าวเกิดขึ้นโดยอาศัยกลไกและอำนาจหน้าที่ในทางราชการ ซึ่งฝ่ายข้าราชการสยามที่เป็นคนท้องถิ่นก็ตอบสนองต่อภารกิจดังกล่าวอย่างแข็งขัน เพราะนอกจากจะได้ความดีความชอบในหน้าที่การงานเพิ่มเติมแล้ว พวกเขายังได้รับเงินรางวัลจากพระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์อีกด้วย โดยได้รับมากน้อยแตกต่างกันไปตามคุณค่าของเอกสาร (Singhatsatid 1956: 15)

ทั้งนี้ ข้าราชการสยามที่เป็นคนท้องถิ่นในพื้นที่อิสาน ส่วนใหญ่มักเป็นสมาชิกในวงศ์ตระกูลของชนชั้นปกครองท้องถิ่นในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งตามระบบอาญาสี่อย่างอาณาจักรล้านช้าง³ พวกเขาคือกลุ่มคนที่มีข้อมูลและเอกสารประเภทต่าง ๆ ของท้องถิ่นไว้ในครอบครองมากที่สุด ด้วยว่าการที่บ้านเมืองพวกเขาอยู่ในฐานะที่เป็นเมืองขึ้นหรือหัวเมืองประเทศราชของสยามทำให้พวกเขาได้มีการติดต่อกับราชสำนักสยามที่กรุงเทพฯ โดยผ่านเอกสารมาอย่างต่อเนื่อง (อย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี) เช่น ใบบอกเร่งรัดส่วย ใบบอกแจ้งให้ราษฎรไถ่หัวเมื่อสมาชิกสำคัญในราชวงศ์จักรีสวรรคต ท้องตราให้รายงานสถานการณ์บ้านเมือง สัญญาบัตรแต่งตั้งให้มีตำแหน่งใหม่ สัญญาบัตรแต่งตั้งบรรดาศักดิ์ ฯลฯ

³ โครงสร้างหลัก ๆ ของระบบอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร กับฝ่ายอื่น ๆ คือ ผู้ช่วยอาญาสี่ (ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสุทธีสาร) ชื่อบ้านขางเมือง (เมืองแสน เมืองจันทร์ เมืองกลาง เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองคอก เมืองฮาม ฯลฯ) ตำแหน่งพิเศษอื่น ๆ (เพี้ยชาโนจิต เพี้ยชาบรรทม เพี้ยชาดินแท่นแล่นดินเมือง ฯลฯ) ท้าวฝ่าย และตาแสง (Teerasatwat 2014: 60 - 64).

ครั้นเมื่อรัฐสยามนำระบบการบริหารและปกครองในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาลมาใช้ ครอบคลุมทุกพื้นที่ในอีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2435 ขนชั้นปกครองท้องถิ่นส่วนใหญ่ก็ถูกปรับฐานะ หน้าที่เป็นข้าราชการสยามในมณฑลต่าง ๆ โดยอัตโนมัติ ทั้งในฐานะผู้ว่าราชการเมือง ผู้ช่วย ราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง มหาตไทยเมือง กรมการเมือง และกรมการผู้ช่วย ด้วยเหตุนี้ จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจที่หนึ่งในแกนหลักของงานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑล อีสาน” คือบรรดาข้อมูลและเอกสารต่าง ๆ ที่ขนชั้นปกครองท้องถิ่นได้เคยติดต่อกับราชสำนัก สยามที่กรุงเทพฯ ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นสารตรา ท้องตรา สัญญาบัตร ใบบอก ฯลฯ เช่น วงศ์ตระกูลของพวกเขาได้รับพระราชทานยศและตำแหน่งเมื่อใด ได้รับ พระราชทานให้ตั้งบ้านเมืองเมื่อไหร่ เจ้าเมืองคนไหนเสียชีวิตเวลาใด รวมถึงมีความดีความชอบ จากการช่วยราชสำนักสยามในศึกสงครามใดบ้าง กระทั่งทำให้งานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมือง มณฑลอีสาน” คืองานเขียนเกี่ยวกับความรู้ว่าด้วยอีสานชิ้นแรก ๆ ที่สามารถรวบรวมข้อมูล ประวัติ และตำนานบ้านเมืองในพื้นที่อีสานไว้ด้วยกันมากที่สุด และก็กลายเป็นแหล่งค้นคว้า และแหล่งอ้างอิงชิ้นสำคัญให้กับงานเขียนประวัติศาสตร์อีสานในยุคต่อ ๆ มา ซึ่งจะได้อภิปราย ต่อไป

ม.ร.ว.ปฐม คนजर เด็บโตขึ้นมาในบรรยากาศที่ปัญญาชนสยามในกรุงเทพฯ กำลัง ตื่นตัวกับการผลิตงานเขียนประเภทพงศาวดารในรูปแบบใหม่ที่เริ่มมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2410 และขยายตัวมากขึ้นในทศวรรษ 2440 อันเห็นได้จากการผลิตงานเขียนเรื่อง “พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - 4” ใน พ.ศ. 2412 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) รวมทั้ง เรื่อง “ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตัวนอก” ใน พ.ศ. 2447 และ “พงศาวดารโยนก” ใน พ.ศ. 2449 ของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ซึ่งบรรยากาศเช่นนี้มีส่วนสำคัญยิ่ง ที่ทำให้เขาได้รับอิทธิพลในลักษณะดังกล่าว โดยเฉพาะเมื่อเขาได้รับมอบหมายให้เรียบเรียง พงศาวดารของมณฑลอีสาน เขาจึงนำแบบแผนและวิธีการเรียบเรียงพงศาวดารแบบใหม่ไป เป็นแนวทางในการทำงานของตนด้วย แล้วต่อมาแบบแผนและวิธีการเช่นนี้ก็ส่งอิทธิพลไปถึง บรรดาปัญญาชนและข้าราชการสยามที่เป็นคนท้องถิ่น ซึ่งมีทั้งพระสงฆ์และสมาชิกวงศ์ตระกูล ของขนชั้นปกครองท้องถิ่น ที่ได้ผลิตงานเขียนเพื่อบอกเล่าประวัติบ้านเมืองของตน และประวัติ วงศ์ตระกูลของตนตามแบบแผนและวิธีการดังกล่าว

สำหรับแบบแผนและวิธีการผลิตงานเขียนอย่างพงศาวดารแบบใหม่ที่ ม.ร.ว.ปฐม คนजर นำมาใช้ในงานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” คือแบบแผนและวิธีการที่เริ่ม

จากการใช้ภาษาไทยในการเรียบเรียง ซึ่งให้ความสำคัญกับหลักคิดที่ว่าความจริงเป็นสิ่งที่อิงกับข้อเท็จจริงตามเอกสาร อันนำไปสู่วิธีการที่ต้องใช้ข้อมูลและเอกสารที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเป็นใบบอก สารตรา ท้องตรา หมายรับสั่ง จดหมายเหตุ ปุณโหร คำให้การ ตำราเก่า (ทั้งที่เป็นสมุดไทยและหนังสือใบลาน) ฯลฯ โดยเอกสารเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียกว่า “เป็นเครื่องประกอบพระราชพงศาวดาร” (Vajirayana Library 1914: 30, 32)

ทั้งนี้ มีประเด็นน่าสนใจที่ควรอภิปรายเพิ่มเติมไว้ด้วยว่า ก่อนหน้านั้นเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร จะปรากฏตัวอยู่บนโลกสิ่งพิมพ์ใน พ.ศ. 2458 มีงานเขียนของชนชั้นปกครองสยามหลายเรื่องที่มีเนื้อหามีลักษณะใกล้เคียงกับการพยายามให้เป็นเรื่องเล่าสำหรับบ้านเมืองของท้องถิ่น ในลักษณะที่ใกล้เคียงกับคำว่า “ภูมิภาค” หรือที่ในภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Region” ซึ่งได้แก่ งานเรื่อง “ตำนานเมืองจำปาศักดิ์” ของเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) (Fine Art Department 2002b) “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์” ของพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) (Fine Art Department 2002a) “ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองวันออก” ของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) (Prachakit karachakr 1904) และ “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร (Kanejom 1907) แต่กระนั้น งาน 4 ชิ้นในข้างต้นก็ไม่สามารถก้าวไปถึงระดับเดียวกันกับที่เกิดขึ้นกับงานอีกชิ้นของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ในเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ทั้งนี้เพราะงานทั้ง 4 ชิ้น คืองานที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติและตำนานบ้านเมืองของจำปาศักดิ์เป็นสำคัญ ส่วนเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองในอีสานก็มีค่อนข้างน้อย เมื่อประกอบกับการที่ใน พ.ศ. 2447 เมืองจำปาศักดิ์ถูกฝรั่งเศสยึดครองไป เมืองแห่งนี้จึงถือว่าเป็นดินแดนที่อยู่นอกพรมแดนของรัฐสยามไปแล้ว ดังนั้น ในช่วงหลังทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ปัญญาชนท้องถิ่นที่อีสานและที่กรุงเทพฯ จึงให้ความสนใจเกี่ยวกับเมืองจำปาศักดิ์น้อยลง แล้วหันมาให้ความสนใจกับการผลิตงานเขียนเกี่ยวกับเมืองที่เป็นศูนย์กลางของมณฑลอีสานแทนนั้นคือเมืองอุบลราชธานี

ในขณะเดียวกัน แม้จะพบว่ามิงงาน 2 เรื่องในข้างต้นถูกหยิบไปตีพิมพ์ก่อนงานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” นั่นคือ “ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองวันออก” ของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ที่ตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม (ซึ่งมีชาวตะวันตกควบคุมดูแล) ใน พ.ศ. 2447 และ “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร

ที่ตีพิมพ์ในวารสารเทศาภิบาลของกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ. 2450 แต่ก็ปรากฏชัดว่า ทั้ง 2 ชิ้น เป็นงานเขียนขนาดสั้นที่มีเนื้อหาหลัก ๆ เกี่ยวกับเมืองจำปาศักดิ์เช่นเดียวกัน อีกทั้งการเป็นงานที่ตีพิมพ์ในวารสารวิชาการของชาวตะวันตกและของกระทรวง ก็กลายเป็นข้อจำกัดสำหรับการเข้าถึงโดยคนทั่วไปและปัญญาชนท้องถิ่นอีสาน ด้วยว่าสิ่งตีพิมพ์ในวารสารทั้งสองแห่ง ส่วนใหญ่มักแจกจ่ายกันอ่านในหมู่เจ้านาย ข้าราชการระดับสูง และชาวตะวันตกที่ทำการราชการให้รัฐสยามเป็นหลัก เนื่องจากจัดพิมพ์จำนวนไม่มาก

ขณะที่งานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ที่ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 ใน พ.ศ. 2458 กลับมีลักษณะที่ตรงข้ามกับเงื่อนไขข้างต้นอย่างเด่นชัด กล่าวคือ เป็นงานเขียนขนาดยาวที่เนื้อหาครอบคลุมประวัติและตำนานบ้านเมืองในพื้นที่มณฑลอีสานและใกล้เคียงเกือบทั้งหมด อีกทั้งการเป็นงานที่ตีพิมพ์ในหนังสือชุดประชุมพงศาวดารที่แจกจ่ายในงานศพ จึงทำให้เข้าถึงได้ง่ายทั้งสำหรับคนทั่วไปและปัญญาชนท้องถิ่นในอีสาน ส่วนในอีก 2 เรื่อง คือ “ตำนานเมืองจำปาศักดิ์” ของเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) และงานเรื่อง “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์” ฉบับพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) กว่าที่ 2 เรื่องนี้จะถูกตีพิมพ์ก็ใน พ.ศ. 2484 เมื่อกรมศิลปากรหยิบไปรวมตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 อันทำให้งาน 2 ชิ้นข้างต้นถูกรับรู้น้อยกว่างานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร

ส่วนงานพงศาวดารชิ้นอื่น ๆ ของปัญญาชนสยาม ที่เป็นงานพงศาวดารแบบใหม่ ได้แก่ “พงศาวดารโยนก” ของพระยาประจักษ์จักรจักร (แหม่ม บุนนาค) ที่เรียบเรียงขึ้นด้วยการค้นคว้าจากเอกสารท้องถิ่นที่หลากหลาย เช่น ตำนานเมืองสุวรรณโคฒคำ ตำนานสิงหนวัติ ตำนานเมืองหริภุญไชย ชินกาลมาลินี พงศาวดารเมืองเชียงใหม่ พระธาตุดอยสุเทพ พระธาตุลำปาง ตำนานพระแก้ว ฯลฯ ทั้งนี้ แบบแผนของงานเขียนพงศาวดารในรูปแบบเดิมนั้น ไม่ให้ความสำคัญกับการใช้เอกสารหลักฐานที่หลากหลาย บันทึกเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่สำคัญตามลำดับเวลาที่เกิดขึ้น และไม่ให้ความสำคัญกับการตรวจสอบข้อเท็จจริงที่ปรากฏในเอกสาร เช่น “พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ” และ “พระราชพงศาวดาร ฉบับสองเล่ม” ฯลฯ (Fine Art Department 1934: Introduction)

การประกอบร่างเนื้อหาในงานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” นอกจาก ม.ร.ว.ปฐม คเนจร อาศัยใช้ข้อมูลจากเอกสารประเภทสารตรา ท้องตรา

สัญญาบัตร ใบบอก ฯลฯ ที่รวบรวมได้จากท้องถิ่นแล้ว เนื้อหาในส่วนอื่น ๆ เขาก็ได้มาจากบรรดางานเขียนประเภทตำนานและประวัติบ้านเมืองในพื้นที่อีสาน ที่ข้าหลวงสยามหรือข้าราชการสยามในระดับต่าง ๆ ได้สืบเสาะแล้วเขียนส่งกลับไปยังที่ทำการมณฑลหรือกระทรวงต้นสังกัดที่กรุงเทพฯ ซึ่งก็มีทั้งที่ตีพิมพ์และที่ยังไม่ถูกตีพิมพ์ โดยเฉพาะเนื้อหาในตอนต้นที่ได้กล่าวถึงตำนานการสร้างเมืองจำปาศักดิ์ในยุคต้น⁴ เช่น เนื้อหาในตอนที่มีนางแพง นางเกาเป็นผู้รักษาเมืองจำปาศักดิ์ และ “ตำนานพระแก้วมรกต” หรือ “พระพุทธรูปยรัตน” ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่ถูกค้นพบโดยนายพรานที่เมืองจำปาศักดิ์ แล้วถูกอัญเชิญเข้ากรุงเทพฯ (Kanejorn 1915: 31 - 33, 37) เขาได้นำเนื้อหาสองส่วนนี้มาจากการเขียนเรื่อง “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์” ของตนเอง ซึ่งถูกตีพิมพ์ในวารสารเทศาภิบาลของกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. 2450 (Kanejorn 1907) หรือหนึ่งปีก่อนที่เขาจะเสียชีวิต

เมื่อสืบค้นต่อไปก็พบได้ชัดเจนว่า ม.ร.ว.ปฐม คเนจร คงนำเนื้อหาในสองประเด็นข้างต้นมาจากการเขียนเรื่อง “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์” ทั้งฉบับของเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และฉบับของพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ที่ถูกเขียนขึ้นในกลางทศวรรษ 2400 และปลายทศวรรษ 2420 ตามลำดับ อีกทั้ง เขาได้เค้าโครงการเขียนในตอนต้นมาจากการเรื่อง “ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตวันออก” ของพระยาประชาภิจักรจักร ที่ตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคมใน พ.ศ. 2447 ซึ่งการถ่ายทอดเนื้อหาเกี่ยวกับท้องถิ่นในลักษณะเช่นนี้น่าสะท้อนถึงสภาวะที่มีการไหลเวียนของความรู้ว่าด้วยอีสานที่เกิดขึ้นในกลุ่มชนชั้นปกครองสยาม

นอกจากนี้ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ยังมีการนำเนื้อหาประเภทประวัติและตำนานบ้านเมืองทั้งที่เป็นมุขปาฐะและเนื้อหาที่มีอยู่ในหนังสือโบราณเก่าของท้องถิ่นไปสู่กลุ่มผู้อ่านที่กรุงเทพฯ ในรูปของสิ่งพิมพ์ภาษาไทยสมัยใหม่ ซึ่งส่วนที่เป็นตำนานมุขปาฐะ ได้แก่ ตำนานเมืองดอนโขง ตำนานตากะจะและพวก (กลุ่มผู้นำในเขตเขมรป่าดงที่ช่วยจับ

⁴ เมืองจำปาศักดิ์มีที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง และสยามได้ปกครองจนถึง พ.ศ. 2447 กระทั่งต่อมาสยามยอมยกเลิกการอ้างสิทธิ์เหนือเมืองแห่งนี้ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับพื้นที่เมืองจันทร์ที่ถูกฝรั่งเศสยึดครองไปก่อนหน้านี้ เหตุนี้ เนื้อหาในงานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร จึงมีส่วนหนึ่งที่คาบเกี่ยวกับเมืองจำปาศักดิ์และเมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นกับจำปาศักดิ์รวมอยู่ด้วย.

ช่างเผือกคืนให้กษัตริย์อยุธยา และตำนานเมืองสุวรรณภูมิ (Kanejorn 1915: 34 - 35, 40 - 42, 45 - 46) โดยประวัติและตำนานทั้งสามเรื่องคือเรื่องเล่าที่มีอยู่ในท้องถิ่น แต่ไม่ได้ถูกบันทึกไว้ในรูปหนังสือโบราณ และ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร นี่เองที่เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการนำประวัติและตำนานเหล่านี้เข้าไปอยู่ในโลกสิ่งพิมพ์ กระทั่งกลายเป็นแหล่งสืบค้นและอ้างอิงให้กับคนท้องถิ่นที่สนใจศึกษาและเขียนงานเกี่ยวกับประวัติบ้านเมืองตนเอง โดยเฉพาะผู้ที่อยู่ในพื้นที่เมืองสังขะ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และเมืองสุวรรณภูมิกับร้อยเอ็ด

ในประเด็นเกี่ยวกับตากะจะและพวกที่ได้ช่วยกันจับช่างเผือกแตกโรงส่งคืนแก่พระเจ้าเอกทัศในสมัยอาณาจักรอยุธยา รวมทั้งเรื่องการจัดตั้ง “บ้านท่ง” ที่ต่อมามีพัฒนาการกลายเป็นเมืองสุวรรณภูมิที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าเอกทัศนั้น เมื่อผู้เขียนตรวจสอบหลักฐานในพงศาวดารฉบับต่าง ๆ เกี่ยวกับสองประเด็นข้างต้น ไม่ว่าใน “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี” พ.ศ. 2482 (Department of Curriculum and Instruction Development 1939) “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ” พ.ศ. 2485 (fine Arts Department 1942) และ “พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 1 - 2” พ.ศ. 2495 (Damrongrachanuphap 1952) ไม่พบว่ามีเนื้อหาเกี่ยวกับสองประเด็นนี้แต่อย่างใด เหตุนี้ผู้เขียนมองว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติชุมชนปกครองท้องถิ่นหรือตำนานบ้านเมืองทั้งสองเรื่อง คงเป็นเรื่องที่มีอยู่จริงในท้องถิ่น แต่เพราะพงศาวดารสยามยุคเก่ามุ่งบันทึกเฉพาะเรื่องราวเกี่ยวกับกษัตริย์และราชวงศ์ของตน รวมถึงหากจะบันทึกเรื่องราวของบ้านเมืองอื่น ๆ ก็ต่อเมื่อได้ทำศึกสงครามระหว่างกัน เพราะเรื่องเช่นว่านี้เป็นเรื่องที่อยู่นอกความสนใจของผู้จดบันทึกพงศาวดารในขณะนั้น

ขณะเดียวกัน มีเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งเช่นกัน ที่ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ได้รับไปจากหนังสือโบราณเก่าที่กระจายตัวอยู่ในท้องถิ่นเมืองอุบลราชธานี นั่นคือเรื่อง “พื้นเมืองอุบล”⁵ (Rach Ratanobol 1987) ซึ่งเป็นหนังสือเก่าที่เนื้อหาส่วนหนึ่งเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของ

⁵ ผู้เขียนใช้การเปรียบเทียบเนื้อหาส่วนนี้ในงานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร กับ “พื้นเมืองอุบล” ฉบับที่ปริวรรตจากตัวอักษรไทยน้อยเป็นตัวอักษรไทยโดยปรีชา พิณทอง ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2530 โดยเนื้อหาที่มีประเด็นสอดคล้องกันคือระหว่าง หน้า 1 - 122 ที่ต่างกันคือในงานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร มีลักษณะที่กล่าวสรุปเก็บความอย่างกระชับแล้วบอกเล่าเป็นภาษาไทยด้วยสำนวนของตน ส่วนในพื้นเมืองอุบลฉบับปรีชา พิณทอง มีการพรรณนาในลักษณะคำกลอนแบบท้องถิ่น ที่มีสะท้อนอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของผู้แต่งหรือของบุคคลในเนื้อเรื่องอยู่เป็นระยะ จึงทำให้ใช้เวลาในการเก็บความมากกว่าปกติ.

ชนชั้นปกครองเมืองอุบลราชธานี ทั้งในยุคก่อตั้งเมืองอุบลราชธานีที่สัมพันธ์กับเรื่องราวของ พระวอพระตา และในยุคก่อตั้งเมืองอุบลราชธานี ที่มีเจ้าเมืองคนแรกคือพระประทุมวรราช สุริยวงศ์ (เจ้าคำผง) ซึ่งเป็นบุตรของพระตา (Kanejorn 1915: 42 - 49) แล้วต่อมาเรื่องเล่าเหล่านี้ก็ กลายเป็นเรื่องเล่าหลักของชนชั้นปกครองท้องถิ่นทั้งที่เมืองอุบลราชธานี จำปาศักดิ์ และยโสธร ที่มีจุดเริ่มต้นมาจากเรื่องราวการอพยพมาสู่พื้นที่ในแถบเมืองจำปาศักดิ์ของกลุ่มพระวอพระตา

ทั้งนี้ เป็นเรื่องที่พิสูจน์ได้ยากว่า ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ได้รับเนื้อหาเรื่อง “พื้นเมืองอุบล” มาจากหนังสือโบราณฉบับใด ด้วยมีความจริงที่ว่าหนังสือโบราณเรื่องนี้มีด้วยกันหลายฉบับ และคือหนึ่งในเรื่องที่พระสงฆ์และปราชญ์ท้องถิ่นในเมืองอุบลราชธานีและใกล้เคียงนิยม คัดลอกกันไปมา แต่กระนั้นส่วนใหญ่ก็ยังมีโครงสร้างเนื้อหาที่เหมือนกัน ซึ่งสอดคล้องกับ ที่อรรถ นันทจักร ได้ศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานยุคเก่า ใน พ.ศ. 2529 (Nantachukra 1986: 48, 64) ที่เขาพบว่า “พื้นเมืองอุบล” อยู่ 4 ฉบับ คือ ฉบับวิทยาลัย ครูอุบลราชธานี ฉบับวัดเดชอุดมผลาหาร ฉบับวัดบ้านนาดี และฉบับวัดบ้านก่อ (ทั้งสาม วัดอยู่ในพื้นที่ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี) โดยทั้งหมดมีการคัดลอกมาจากต้น ฉบับเดียวกัน นอกจากนี้ เขายังพบว่าพื้นเมืองอุบลในฉบับอื่น ๆ อีกเช่น ฉบับที่พบอยู่ บ้านบึงคล้า และที่บ้านกุดเชียงหมี (ทั้งสองหมู่บ้านตั้งอยู่ที่ อำเภอลำดวน จังหวัดยโสธร)

กล่าวได้ว่างานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร มีลักษณะโดดเด่นอยู่ที่มีการนำเนื้อหาของท้องถิ่นอีสานไปสู่โลกสิ่งพิมพ์ในรูปของความเป็น ภาษาไทยสมัยใหม่ และก็กลายเป็นงานที่ส่งอิทธิพลทั้งในด้านเนื้อหาและวิธีการไปสู่ปัญญาชน ท้องถิ่นอีสานอย่างกว้างขวาง ซึ่งพบได้ว่าพวกเขานิยมผลิตงานเขียนในลักษณะเดียวกันกับงานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร

สำหรับงานเขียนของปัญญาชนท้องถิ่นในอีสานชั้นสำคัญ ๆ ที่เห็นได้ชัดว่า ได้รับ อิทธิพลด้านใดด้านหนึ่งมาจากงานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ไม่ว่าในด้านเนื้อหา แบบแผน และวิธีการเขียน ได้แก่ งานเรื่อง “ประวัติศาสตร์แห่งภาค อีสานและเมืองมหาสารคาม” ของบุญช่วย อัตถากร (Attakorn 1979: 32 - 33) “ประวัติศาสตร์ จังหวัดอุบลราชธานี” ของนายนิล พันธุ์เพ็ง เปรียญ (Panpeng 1934: 113 - 124) “ตำนานวัด สุปฏิหาราม” ของพระพรหมมุนี (อ้วน ติสโส)⁶ (Prommuni 1936: 12 - 17) “ตำนานเมือง

⁶ มีสมณศักดิ์สุดท้ายคือ “สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า” (อ้วน ติสโส, แสนทวีสุข) อดีตเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส และคือผู้ ได้รับตำแหน่ง “สังฆนายก” รูปแรก ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ฉบับที่ตราขึ้นใน พ.ศ. 2484.

พนานิคม” ของไตรภพกมลทองสิง - จันทร กานกายน เปรี๊ญ (Thongsing & Kankayan 1938: ข) “มหาเถรประวัติ เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก” ของพระมหาแก้ว อุทุมมาลา⁷ (Kaew Utummala 1939: ข - ค) และ “ฝั่งขวาแม่น้ำโขง” ของเติม สิงห์ขัติ (Singhatsatid 1956: 16 - 17) ซึ่งในกรณีงานของเติม ผู้เขียนพบว่าการที่งานชิ้นนี้ได้รับแรงสนับสนุนจากเครือข่ายความสัมพันธ์ในกลุ่มผู้ผลิตความรู้ว่าด้วยอีสาน (ทั้งที่อยู่ในท้องถิ่นอีสานและที่กรุงเทพฯ) มีส่วนสำคัญยิ่ง ที่ทำให้งานชิ้นนี้ขยับฐานะเป็นประวัติศาสตร์ของภูมิภาคได้อย่างแท้จริงในช่วงหลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะภายหลังจากที่ได้ชื่อเรื่องใหม่ว่า “ประวัติศาสตร์อีสาน” ใน พ.ศ. 2513

“ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” กับการสร้างความรู้สึก “ความเป็นภูมิภาคในเชิงพื้นที่” ในทศวรรษ 2460

ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น การจัดการหรือปรับเปลี่ยนนโยบายทางการเมืองและการบริหารในระดับบนโดยรัฐและชนชั้นปกครองสยามคือหนึ่งในปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดการก่อรูปและขยายตัวของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” อันเห็นได้จากในระหว่างทศวรรษ 2440 - 2450 ที่รัฐสยามนำการบริหารและการปกครองอย่างรัฐสมัยใหม่เข้าไปในพื้นที่อีสาน แล้วก็เกิดงานเขียนชิ้นสำคัญอย่าง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ที่ถูกจัดวางให้เป็นเรื่องเล่าแบบใหม่ให้กับพื้นที่ทางการเมืองแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้น นั่นคือ “มณฑลอีสาน” แต่กระนั้นงานชิ้นนี้ ก็ยังไม่เด่นชัดในการทำให้ราษฎรท้องถิ่นที่อีสานเกิดสำนึกและความรู้สึก “ความเป็นภูมิภาคในเชิงพื้นที่” ได้ทั่วทุกมณฑล เนื่องจากเนื้อหาในงานยังขาดตำนานบ้านเมืองบางส่วนในมณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา

⁷ มีสมณศักดิ์สุดท้ายคือ “พระธรรมราชาวัตร” (แก้ว กันโตะโส, อุทุมมาลา) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม.

ในระหว่าง พ.ศ. 2455 - 2465 ในพื้นที่อีสานแบ่งออกเป็น 4 มณฑล คือ มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด⁸ และมณฑลนครราชสีมา ครั้นถึง พ.ศ. 2465 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่มีผลต่อการสร้างความรู้และสำนึกต่อ “ความเป็นภูมิภาคในเชิงพื้นที่” ให้เกิดขึ้นกับราษฎรในท้องถิ่นที่อีสานเพิ่มมากขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2465 ประกาศให้รวม 3 มณฑลเข้าด้วยกันคือ มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบล แล้วเรียกว่า “ภาคอีสาน” ส่วนมณฑลนครราชสีมาไม่ถูกนับรวมด้วย (Rajjakijjanubeksa 1922a) ซึ่งจากพระบรมราชโองการดังกล่าวนับเป็นครั้งแรก ๆ ที่คำว่า “ภาคอีสาน” ปรากฏตัวขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเพราะเหตุใดมณฑลนครราชสีมาจึงไม่ถูกนับรวมเข้ากับ “ภาคอีสาน” ตามประกาศใน พ.ศ. 2465 ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่า หนึ่ง เพราะในกลางทศวรรษ 2460 ชนชั้นปกครองสยามประเมินว่ามณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบล คือพื้นที่ที่ต้องใส่ใจกับการพัฒนาพิเศษมากกว่ามณฑลนครราชสีมา ที่ซึ่งรถไฟไปถึงเป็นที่แรกในอีสานและมีความคึกคักทางเศรษฐกิจการค้า รวมทั้งได้รับการพัฒนามากกว่ามณฑลอื่น ๆ เหตุนี้จึงมีการรวม 3 มณฑลข้างต้นเป็นภาคเดียวกัน เพื่อหวังเพิ่มประสิทธิภาพทั้งในด้านการบริหาร เศรษฐกิจการค้า การศึกษา และการคมนาคม และสอง ชนชั้นปกครองสยามคงจัดวางผู้ปกครองและผู้คนในเมืองนครราชสีมาว่ามีลักษณะที่เป็นไทยมากกว่าลาว ดังที่ เมืองนครราชสีมาถูกกำหนดให้มีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นนอกมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งผู้ปกครองเมืองแห่งนี้ก็สืบทอดสถานะความเป็นข้าราชการของราชสำนักสยามมาอย่างต่อเนื่อง อย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี เช่น กลุ่มตระกูล ณ ราชสีมา

ในเวลาต่อมา คำว่า “ภาคอีสาน” รวมถึงคำที่มีความหมายเดียวกันอย่าง “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ก็กลายเป็นคำที่ใช้กันแพร่หลายมากยิ่งขึ้นไม่ว่าในหนังสือราชการ แบบเรียนของรัฐ และงานเขียนของปัญญาชนท้องถิ่นในอีสาน ทั้งเพื่อสื่อสารและเพื่อยืนยัน

⁸ มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด เกิดจากการแยก “มณฑลอีสาน” ออกเป็นสองมณฑลดังกล่าวใน พ.ศ. 2455 (Rajjakijjanubeksa 1912).

ถึงตัวตนที่มีอยู่ ในลักษณะที่อิงกับพื้นที่ที่ถูกประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ทั้งในแง่ นิยาม ความหมาย และอัตลักษณ์ เช่น ราชกิจจานุเบกษา “ประกาศตั้งสภานายกกรมการจัดการลูกเสือประจำภาค พายัพ ภาคอีสาน มณฑลพิษณุโลก และ มณฑลมหาสารคาม” (Rajakijjanubeksa 1922b) และ “แจ้งความกรมเสนาธิการมหาดไทยเรื่องลดราคาค่าโดยสารเครื่องบินขาล่องในสายอากาศ ไปรษณีย์ภาคอีสาน” (Rajakijjanubeksa 1925) (ผู้เขียนสะกดตามต้นฉบับ) ขณะที่ในส่วนที่เป็นงานเขียน ได้แก่ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” (Department of Textbooks 1925) และ “ประวัติศาสตร์แห่งภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม” (Attakorn 1979)

แม้ในเวลาต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการยุบเลิกการบริหารแบบภาคลงไปในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2468 แต่กระบวนการผลิตความรู้เพื่อสร้างความเป็นภูมิภาคเดียวกันให้กับบ้านเมืองและผู้คนในพื้นที่อีสาน โดยปัญญาชนของรัฐสยามก็ไม่ได้หยุดตามไปด้วย อันเห็นได้จากการที่แม้มีการยุบภาคอีสานไปแล้วในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2468 แต่เนื้อหาในแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ที่กรมตำรากระทรวงศึกษาธิการ ได้ตีพิมพ์ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2468 ก็ยังคงใช้คำที่มีความหมายเดียวกันกับคำว่าอีสาน นั่นคือคำว่า “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เพื่อสื่อสารว่าพื้นที่ ผู้คน และบ้านเมืองทั้งหลายในพื้นที่ดังกล่าวไม่ว่าในมณฑลอุดร มณฑลอุบล มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลนครราชสีมา คือ “ภูมิภาคเดียวกัน” กระทั่ง กล่าวได้ว่าแบบเรียนวิชานี้มีส่วนเข้าไปหนุนเสริมให้ความรู้ด้วยอีสานเกิดการขยายตัวและฝังแน่นเข้าไปในความรู้สึกนึกคิดของราษฎรท้องถิ่นในอีสานมากยิ่งขึ้น ว่าเป็นความรู้ที่มีอยู่จริงพิสูจน์ได้ เป็นความรู้ที่ต่างไปจากความรู้ด้วยลาว และผู้คนในพื้นที่ดังกล่าวคือผู้คนในภูมิภาคเดียวกัน

ก่อนหน้านี้ พ.ศ. 2468 รัฐสยามมีการผลิตแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ออกมาหลายเล่มเพื่อใช้เรียนใช้สอนในโรงเรียนต่าง ๆ เช่น “ภูมิศาสตร์ของประเทศสยาม” พ.ศ. 2443 (Department of Education 1900) และ “ภูมิศาสตร์สยาม” พ.ศ. 2458 (Department of the Royal Society 1915) แต่งานเหล่านี้ก็มีข้อมูลและเนื้อหาเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของสยามที่ค่อนข้างจำกัดและไม่ละเอียด งานสองเล่มข้างต้นเขียนขึ้นโดยชาวตะวันตกที่ชื่อ “ดับเบิลยู จี จอห์นสัน” (W.G. Johnson) ผู้ซึ่งเคยเป็นครูที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบมาก่อน ก่อนที่ต่อมาจะทำราชการให้รัฐสยามในหลายบทบาท โดยเฉพาะการเป็นที่ปรึกษาให้กับกระทรวงศึกษาธิการ และด้วยความที่นายจอห์นสันเป็นชาวตะวันตกที่มีความรอบรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์โลกโดยรวมเป็นอย่างดี เขาจึงวางโครงสร้างเนื้อหาในงานออกเป็นสองส่วนคือ

ส่วนแรกว่าด้วยภูมิศาสตร์โลก ไม่ว่าในด้านการโคจรของโลกและดวงดาว พื้นพิภพ เมฆ แม่น้ำ ทะเลสาบ แผ่นดิน และมหาสมุทร ขณะที่อีกส่วนคือความรู้ว่าด้วยภูมิศาสตร์ประเทศสยาม อย่างย่อ ไม่ว่าในแง่ที่ตั้ง ขนาด จำนวนประชากร รวมถึงข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญอย่าง ภูเขา แม่น้ำ ทะเล เมืองท่า เกาะ อากาศ แร่ พืช สัตว์ สินค้าและการค้าของสยาม นอกเหนือจากนี้ ก็เป็นความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับการเมืองการปกครองของรัฐสยามโดยรวม ว่ามีลำดับชั้น การบริหารและการปกครองอย่างไร แบ่งพื้นที่ออกเป็นกี่มณฑล ขณะเดียวกันเนื้อหาที่มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่อีสานค่อนข้างน้อย และยังไม่มีการสอดแทรกแนวคิดหรืออุดมการณ์ทางการเมืองผ่านตัวความรู้ไปสู่ผู้เรียนแต่อย่างใด ซึ่งจะแตกต่างจากแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ในฉบับ พ.ศ. 2468 โดยสิ้นเชิง

กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ริเริ่มโครงการเขียนแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ฉบับใหม่เพื่อทดแทนฉบับของนายจอห์นสันตั้งแต่ พ.ศ. 2461 แต่กว่าจะแล้วเสร็จและได้ตีพิมพ์ก็ล่วงเลยไปจนถึง พ.ศ. 2468 ซึ่งถือว่าใช้เวลาค่อนข้างยาวนานกับหนังสือขนาดพ็อกเก็ตบุ๊กหนึ่งเล่ม จำนวน 510 หน้า ซึ่งการที่กรมตำราใช้เวลากับแบบเรียนเล่มนี้นานมากก็เป็นที่น่าสนใจได้ว่า เพราะพวกเขาต้องใช้เวลาสำหรับการรวบรวมข้อมูลจากข้าราชการสยามที่อยู่ในกรม กอง และแผนกต่าง ๆ เพื่อให้ได้ข้อมูล เรื่องราว และรายละเอียด ที่สอดคล้องกับพื้นที่จริง ๆ ที่สามารถบอกเล่าและอธิบายภูมิศาสตร์ของพื้นที่ต่าง ๆ ในแต่ละมณฑลของสยามอย่างละเอียด ทั้งนี้ น่าสนใจยิ่งว่า ในการทำงานของกรมตำรานั้น มีปัญญาชนคนสำคัญของรัฐสยามทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้ช่วยตรวจและแก้ไขเนื้อหาให้ นั่นคือ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมาก่อนในระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2458 อีกทั้งในระหว่างที่มีการรวบรวมข้อมูลและเขียนแบบเรียนวิชานี้ พระองค์ยังทำหน้าที่เป็นสมณายกของ “หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร” ซึ่งน่าสนใจยิ่งว่า การที่แบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ประเทศสยาม ฉบับ พ.ศ. 2468 มีพระองค์เป็นผู้อยู่เบื้องหลังนี้เอง ที่ทำให้หน้าตาของงานชิ้นนี้มีความเป็นงานเขียนแบบประวัติศาสตร์และโบราณคดีรวมอยู่ด้วย อันทำให้เนื้อหาในแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์เล่มนี้ มีหน้าตาที่ต่างไปจากแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ชิ้นอื่น ๆ อย่างเด่นชัด

แบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ฉบับ พ.ศ. 2468 คือแบบเรียนหลวงเล่มแรก ๆ ที่ทำให้ความรู้ว่าด้วยอีสานเข้าไปมีตำแหน่งแห่งที่ที่อยู่ในแบบเรียน

ของรัฐสยามอย่างเป็นระบบ ละเอียด และครอบคลุมเนื้อหาในด้านต่าง ๆ ของท้องถิ่นอีสานมากกว่าแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์เล่มใด ๆ ที่เคยมีมา ไม่ว่าจะเป็นความรู้ในด้านขนาดพื้นที่ ที่ตั้ง ประชากร ทรัพยากร วิถีชีวิต การคมนาคม การหาเลี้ยงชีพ การศึกษา การศาสนา ขาดพันธุ์ ภาษา ดนตรี ศิลปะ โบราณคดี สถาปัตยกรรม และประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะการเป็นแบบเรียนชิ้นแรก ๆ ที่ใส่แผนที่ของแต่ละมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าไปด้วย ซึ่งแผนที่ของทั้ง 4 มณฑล คือ มณฑลอุดร มณฑลอุบล มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลนครราชสีมา ในแผนที่ได้ให้รายละเอียดที่ชัดเจนทั้งในแง่ที่ตั้งของรัฐบาลมณฑล ศาลากลาง และที่ว่าการอำเภอ ขณะเดียวกันยังมีข้อมูลของแนวเทือกเขา แม่น้ำ เขตและรอยต่อระหว่างเมืองแต่ละเมือง โครงข่ายสายโทรเลข ทางรถไฟ และทางเกวียน ฯลฯ (Department of Textbooks 1925: 157 - 175)

บรรดาความรู้ในงาน “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ดังที่กล่าวมาในข้างต้น ทำให้ผู้เรียนที่เป็นคนท้องถิ่นในอีสานได้รู้จักตำแหน่งแห่งที่ของบ้านเมืองตนเองในโลก ความรู้ทางภูมิศาสตร์ เพราะมนุษย์รับรู้โลกและสื่อสารระหว่างกันโดยผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ ซึ่งแผนที่ก็เป็นสัญลักษณ์หนึ่งที่เป็นตัวสื่อระหว่างพื้นที่จริง ๆ กับมนุษย์ อันช่วยให้มนุษย์สามารถรับรู้เกี่ยวกับพื้นที่นั้น ๆ ได้ โดยไม่จำเป็นต้องมีประสบการณ์ตรง (Kolacny 1969: 47 - 49; Winichakul 2013: 73) ขณะที่แบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ในฉบับก่อนหน้า ไม่ว่าใน “ภูมิศาสตร์ของประเทศสยาม” ฉบับ พ.ศ. 2443 ที่มีเพียงรูปแผนที่ประเทศสยาม กับมีรายละเอียดหลัก ๆ เพียงแนวภูเขาและแม่น้ำ (Department of Education 1900) ขณะที่ “ภูมิศาสตร์สากลสำหรับประเทศสยาม” ฉบับ พ.ศ. 2454 ของโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ก็มีเพียงรูปแผนที่ประเทศสยาม ที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับมณฑลต่าง ๆ ของรัฐสยามและเมืองบางแห่งในแต่ละมณฑลเท่านั้น (Kulsattri Wanglang School 1911)

ขณะเดียวกัน เมื่อราษฎรท้องถิ่นในพื้นที่อีสานเกิดสำนึกที่ว่าบ้านเมืองพวกเขาอยู่ใน “ภูมิภาคเดียวกัน” กับผู้คนกลุ่มอื่น ๆ ในพื้นที่ที่ถูกเรียกว่า “ภาคอีสาน” หรือ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” รวมทั้งการรู้สึกเชื่อมโยงกับราษฎรที่อยู่ในพื้นที่อื่น ๆ ของรัฐสยาม ในฐานะที่เป็นพลเมืองของรัฐสยามด้วยกัน ก็ทำให้เกิดสำนึกใหม่อีกแบบแก่พวกเขา ที่พวกเขามองว่าพวกตนแตกต่างจากลาวที่อยู่อีกฟากฝั่งหนึ่งของแม่น้ำโขง กระทั่งกลายเป็นอัตลักษณ์ใหม่ที่เรียกว่า “ความเป็นอีสาน” อันเป็นอัตลักษณ์ที่

ค่อย ๆ ก่อตัวขึ้นพร้อม ๆ กับ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ซึ่งอัตลักษณ์เช่นว่านี้นอกจากเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเครื่องมือหลาย ๆ แบบของรัฐสยาม ไม่ว่าจะเป็นโดยการปกครองแบบเทศาภิบาล การใช้กฎหมายสัญญาชาติ รัฐพิธี และการจัดสอนหนังสือไทย ฯลฯ ในอีกด้าน การใช้เครื่องมือทางความรู้ก็เป็นอีกหนึ่งสิ่งที่มีส่วนในกระบวนการเช่นว่านี้ด้วยเช่นกัน

รัฐสยาม ปัญญาชนสยาม และปัญญาชนท้องถิ่นต่างมีบทบาทในการผลิตงานความรู้ว่าด้วยอีสานในแง่มุมต่าง ๆ ขึ้นมา เช่น งานความรู้ในงานด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และชาติพันธุ์ ที่กล่าวว่าราชภูมิจึงในพื้นที่ยุทธศาสตร์ไม่ใช่ลาวแต่เป็นไทย⁹ ดังที่พระพรหมมุนี (อ้วน ติสโส) เรียกว่า “ไทยลานช้าง” (Prommuni 1936: 7) และพวกเขาก็มีสำนึกที่เชื่อมโยงกับรัฐและผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ ทั้งในแง่พื้นที่ภูมิศาสตร์ และสำนึกทางการเมือง เหตุนี้ในเวลาต่อมา คำว่า “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ที่ปรากฏอยู่ในแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” จึงกลายเป็นสองคำหลักที่ถูกใช้เพื่อจำเพาะเจาะจงแก่พื้นที่ที่ราบสูงโคราช ซึ่งอยู่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯ

“ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” คือแบบเรียนของรัฐสยามชิ้นแรก ๆ อีกเช่นกัน ที่เนื้อหาได้จัดแบ่งหัวเมืองต่าง ๆ ของรัฐสยามออกเป็น “ภาค” หรือ “ภูมิภาค” อย่างชัดเจน โดยตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า “Region” กล่าวคือ มีการแบ่งพื้นที่ของรัฐสยามออกเป็น 4 ภาค คือ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วต่อมา คำว่า “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ” กลายเป็นสองคำหลักที่ใช้เพื่อเรียกผู้คน บ้านเมือง และบรรดาสรรพสิ่งที่มีอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว เมื่อปัญญาชนของรัฐสยามหรือปัญญาชนท้องถิ่นในอีสานมีการผลิตซ้ำสองคำดังกล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีกในงานเขียนประเภทต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นชื่อเรื่องหรือในฐานะคำที่เป็นส่วนใดส่วนหนึ่งของ

⁹ เนื่องจากบทความนี้มุ่งศึกษาเกี่ยวกับ “การก่อรูปและขยายตัวของความรู้ว่าด้วยอีสาน ในระหว่างทศวรรษ 2440 - 2460” โดยอาศัยมองผ่านงานเขียนเป็นหลัก ดังนั้น การอภิปรายต่อประเด็นที่ว่า ราชภูมิจึงในพื้นที่อีสานจัดวางสำนึกตนเองหรือถูกผู้อื่นจัดวาง ในเรื่อง “ความเป็นลาว” “ความเป็นไทย” หรือ “ความเป็นลาวไทย” ในระดับ ก๊แบบ และเพราะเหตุใด จึงถือเป็นประเด็นนอกขอบเขตที่งานนี้ศึกษา อย่างไรก็ตาม หากสนใจประเด็นนี้สามารถอ่านได้ในงานเรื่อง “ลักษณะลาว” ของทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (Suebwattana 2011: 193 - 230).

เนื้อหาในงานเขียน ก็ยังทำให้สองคำดังกล่าวเป็นที่รับรู้และจดจำไปโดยปริยายในฐานะคำซึ่งมุ่งเจาะจงและระบุว่า หมายถึงบรรดาสรรพสิ่งที่มีอยู่ในพื้นที่ที่ตั้งอยู่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯ ไม่ว่าจะเป็นผู้คน บ้านเมือง โบราณสถาน แม่น้ำ ภูเขา เขตปกครอง พันธุ์พืช อันรวมถึงบรรดาสรรพสิ่งที่เป็นความรู้ของพื้นที่แห่งนี้อย่างชาติพันธุ์ ภาษา ศาสนา วิถีชีวิต โบราณคดี ศิลปะ และประวัติศาสตร์ กระทั่งทำให้ราษฎรและปัญญาชนท้องถิ่นในอีสาน รวมถึงผู้คนในพื้นที่อื่น ๆ ของรัฐสยาม รับรู้และยอมรับในการมีอยู่ของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ว่าเป็นสิ่งที่อยู่จริง และเป็นสิ่งที่ต่างไปจากลาวและความเป็นลาวที่อยู่อีกฟากฝั่งหนึ่งของแม่น้ำโขงที่ฝรั่งเศสปกครองอยู่

เมื่อศึกษาและวิเคราะห์ภูมิหลังในการก่อรูปของข้อมูล เนื้อหา และแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในงานเขียนเรื่อง “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” โดยละเอียด พบได้ว่าการได้มาซึ่งข้อมูลเพื่อใช้เรียบเรียงงานชิ้นนี้ มีกลไกและกระบวนการที่ใกล้เคียงกับที่เคยเกิดขึ้นกับงานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คนจร นั่นคือมีการใช้เครือข่ายของระบบราชการสมัยใหม่มาเป็นกลไกสนับสนุนการรวบรวมข้อมูลท้องถิ่นให้กับกรมตำรวจ ของกระทรวงศึกษาธิการ เพราะโดยทั่วไปแล้วข้าราชการสยามที่ปฏิบัติงานอยู่ในท้องที่ต่าง ๆ มักต้องฝังตัวทำงานอยู่ในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง (อย่างน้อยก็ตั้งแต่ระหว่างทศวรรษ 2440 - 2450) หรือแม้จะถูกโยกย้ายแต่โดยมากพวกเขาก็มักได้อยู่ในพื้นที่ที่เป็นหัวเมืองเดียวกัน แล้วการที่พวกเขามีหนึ่งในการกิจสำคัญที่ต้องปฏิบัติ นั่นคือการเดินทางไปตรวจราชการและสำรวจตรวจตราท้องที่ที่พวกเขามีอำนาจหน้าที่ดูแลอยู่ พวกเขาจะต้องจัดบันทึกรายงานให้กับหน่วยเหนือที่เป็นต้นสังกัดของตน ซึ่งมีทั้งอยู่ที่ว่าการอำเภอ ศาลากลางจังหวัด และศาลารัฐบาลมณฑล เพื่อรวบรวมรายงานเหล่านั้นส่งเข้ากระทรวงที่กรุงเทพฯ ต่อไป แล้วต่อมารายงานเหล่านี้ก็กลายเป็นคลังข้อมูลให้กับกรมตำรวจ เพื่อเรียบเรียงแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ด้วยเหตุนี้ จึงไม่น่าประหลาดใจที่แบบเรียนวิชานี้ใช้เวลาเรียบเรียงนานร่วม 8 ปี (พ.ศ. 2461 - 2468) กระทั่งได้ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2468 และสำหรับหน่วยงานของรัฐสยามที่มีบทบาทเป็นต้นธารในด้านข้อมูลให้กับกรมตำรวจ ได้แก่ กรมแผนที่ กรมพลำภังค์ (คือกรมการปกครองในปัจจุบัน) กรมไปรษณีย์โทรเลข กรมทาง กรมรถไฟ กรมราชโลหกิจ และหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ฯลฯ

ในขณะเดียวกัน การที่กรมตำรามีสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นที่ปรึกษาและให้ความช่วยเหลือในการตรวจและแก้ไขเนื้อหาให้ ก็นับว่ามีส่วนสำคัญที่ทำให้เนื้อหาของงานชิ้นนี้มีหน้าตาที่หลากหลายมากกว่าการเป็นงานทางภูมิศาสตร์แต่เพียงอย่างเดียว นั่นเพราะสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มาก่อนจึงทำให้พระองค์ทราบข้อมูลและเรื่องราวของท้องถิ่นในที่ต่าง ๆ อย่างมากมาย นอกจากนี้ พระองค์ยังเป็นทั้งนักอ่าน นักประพันธ์ นักสำรวจ และนักเดินทาง ด้วยว่าพระองค์มักออกตรวจราชการในหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เสมอ ที่สำคัญพระองค์คือหนึ่งในชนชั้นปกครองของสยามที่มีความรอบรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในสยามเป็นอย่างดีพระองค์หนึ่ง เหตุนี้ เนื้อหาในงานนี้จึงเข้มข้นและรอบด้านมากกว่าแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ในชั้นก่อนหน้าอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะเนื้อหาที่เป็นความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์¹⁰ ที่เห็นได้ชัดว่าคือเนื้อหาที่ส่งผ่านแนวคิดและอุดมการณ์ใหม่ ๆ ของรัฐสยามไปสู่ราษฎรในพื้นที่อีสาน กระทั่งกลายเป็นเครื่องมือทางความรู้ที่ช่วยหนุนเสริมให้สถานะของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” แข็งแรงและมีตำแหน่งแห่งที่อยู่ในโลกความรู้ของรัฐสยามมั่นคงมากขึ้น

กล่าวได้ว่า กลุ่มคนในพื้นที่อีสานที่ได้อ่านหนังสือ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ฉบับ พ.ศ. 2468 เป็นกลุ่มแรก ๆ ส่วนใหญ่คือกลุ่มชนชั้นปกครองท้องถิ่น พระสงฆ์ที่เป็นเจ้าคณะปกครองในระดับสูง (อันรวมถึงกลุ่มพระสงฆ์ท้องถิ่นที่ได้เข้าไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ) กลุ่มลูกหลานเจ้านายท้องถิ่น และกลุ่มลูกหลานพ่อค้าหรือคหบดีในเมืองใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งมณฑล และมีโรงเรียนชั้นมัธยมศึกษา เนื่องจากพวกเขาเหล่านี้คือกลุ่มที่มีโอกาสเข้าถึงโลกความรู้และหนังสือไทยได้ก่อนกลุ่มอื่น ๆ รวมถึงพวกเขาคือกลุ่มที่มีทุนทรัพย์ในการเข้าถึงการศึกษาในชั้นมัธยม แล้วต่อมาพวกเขาเหล่านั้นเองที่กลายเป็นผู้ช่วยกระจายความรู้และเนื้อหาในงาน “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ไปสู่ผู้คนส่วนอื่น ๆ ในสังคมอีสานต่อไป เพราะเมื่อพวกเขาจบ

¹⁰ ในงานชิ้นนี้ ผู้เขียนจำกัดการกล่าวถึงความรู้ด้านชาติพันธุ์ตามที่ปรากฏในงานเรื่อง “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ฉบับ พ.ศ. 2468 เท่านั้น ว่ามีเนื้อหาที่เสนอความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของกลุ่มคน ซึ่งมีลักษณะที่ใกล้เคียงกับความรู้ด้านชาติพันธุ์แบบสมัยใหม่อย่างไร โดยไม่ได้มุ่งอภิปรายเกี่ยวกับข้อเท็จจริงของเนื้อหาที่อยู่ในงานชิ้นดังกล่าวว่าสอดคล้องและเป็นจริงตามแนวคิดหรือความรู้ในด้าน “ชาติพันธุ์วิทยา” (Ethnography) หรือไม่ อย่างไร.

การศึกษา ส่วนใหญ่พวกเขาต่างได้ทำราชการช่วยรัฐสยามทั้งในฐานะครู หมาย และ ข้าราชการในแผนกต่าง ๆ ของกระทรวงมหาดไทยหรือกระทรวงศึกษาธิการ กระทั่งส่วนหนึ่ง ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการผลิตงานเขียนว่าด้วยอีสาน เช่น บุญช่วย อัตถากร นิล พันธุ์เพ็ง พระพรหมมณี (อ้วน ตีสโล) และพระมหาแก้ว อุทุมมาลา ฯลฯ

เนื้อหาในแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ฉบับ พ.ศ. 2468 มีส่วนสำคัญ ต่อการหนุนเสริมให้ราษฎรในท้องถิ่นอีสานมีความรู้สึกและมีสำนึกต่อ “ความเป็นภูมิภาคใน เิงพื้นที่” ร่วมกันมากยิ่งขึ้น อันส่งผลโดยตรงต่อการช่วยให้ความรู้ว่าด้วยอีสานฝังแน่นและ ขยายตัวไปในสังคมท้องถิ่นมากขึ้นดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในอีกด้านหนึ่ง เนื้อหาในส่วนที่เป็น ความรู้ด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ของงานชิ้นนี้ก็นับว่ามีส่วนสำคัญต่อเรื่องนี้อย่างมาก เช่นกัน เนื่องจากเป็นกลุ่มเนื้อหาที่มีขึ้นเพื่อส่งผ่านแนวคิดและอุดมการณ์ของรัฐสยามไปสู่ ราษฎรในท้องถิ่นอีสาน (รวมถึงที่อยู่ในพื้นที่อื่น) ทั้งนี้เพื่อสร้างเอกภาพให้เกิดขึ้นในหมู่ พลเมืองของรัฐสยามทั้งในเชิงความรู้และอุดมการณ์ ซึ่งแน่นอนว่าเนื้อหาในส่วนนี้ได้รับ อิทธิพลและแนวทางมาจากที่ปรึกษาอย่างสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ความรู้ด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ที่มีอยู่ในแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ประเทศ สยาม ฉบับ พ.ศ. 2468 เน้นย้ำว่าพลเมืองที่อยู่ใน “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ส่วนใหญ่คือ คนไทย ส่วนที่เหลือซึ่งมีจำนวนน้อยคือลาวโบราณ ที่เรียกกันว่า “ลัวะ” หรือ “ละว้า” กับ อีกกลุ่มคือผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากขอม คือ “ข่า” และ “เขมร” เนื้อหาได้เล่าเรียงให้เห็นว่า “ลัวะ” หรือ “ละว้า” คือพลเมืองโบราณดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และลุ่มแม่น้ำโขงมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 700 ก่อนที่ต่อมาพวกเขาจะตกอยู่ภายใต้อำนาจขอมที่ เรืองอำนาจขึ้นมาแทนในระหว่าง พ.ศ. 700 - 1600 (Department of Textbooks 1925: 169, 443, 449)

ต่อมาเมื่อกลุ่มชนชาติไทยซึ่งมีถิ่นฐานเดิมอยู่ที่ด้านตะวันตกเฉียงใต้ของจีนในแถบ มณฑลยูนนาน มณฑลกุ้ยโจว มณฑลกว่างสี และมณฑลกว่างตุง ได้อพยพพาลงมาทางใต้ ไปสู่ลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ชนชาติไทยก็เป็นกลุ่มที่ขึ้นมาอำนาจแทนขอมในช่วงหลัง พ.ศ. 1600 เป็นต้นมา กระทั่งสามารถสร้างอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องมาเป็นลำดับตั้งแต่ยุค กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ โดยกลุ่มคนไทยที่อพยพปาลงทางใต้นั้นมีสองกลุ่ม คือ กลุ่มที่อพยพไปทางลุ่มแม่น้ำสาละวิน แม่น้ำอิรวดี และพื้นที่ ใกล้เคียงซึ่งเรียกกันว่า “ไทยใหญ่” อันได้แก่ ฉาน ฉียง เจี้ยว ลื้อ เขิน ฯลฯ กับอีกกลุ่มที่

อพยพลงมาจากลุ่มแม่น้ำโขง สิบสองจุไทย สิบสองปันนา และพื้นที่ใกล้เคียงซึ่งเรียกว่า “ไทยน้อย” อันได้แก่ ไทย ผู้ไทย ญวน พวน กาว แกว ฯลฯ ทั้งนี้ กลุ่มไทยน้อยที่อพยพลงมาจากลุ่มแม่น้ำโขงนี้มีคนไทยนามว่า “ขุนบรม” เป็นผู้นำคนสำคัญ กระทั่งพวกเขาพากันสร้างอาณาจักรที่สำคัญอย่าง “อาณาจักรล้านช้าง” หรือ “อาณาจักรศรีสัตนาคนหุต” กับ “อาณาจักรลานนาไทย” (Department of Textbooks 1925: 456 - 459) และหลัง พ.ศ. 1600 กลุ่มชนชาติไทยก็ได้ขึ้นมาใช้อำนาจในพื้นที่แทนขอมและกลายเป็นประเทศสยามในเวลาต่อมา ดังข้อความที่บอกเล่าถึงกลุ่มคนไทยที่ว่า

“...ชนที่เราเรียกกันว่าลาวในบัดนี้ และมีอยู่ในมณฑล
พายัพ มหาราษฎร์ อุบล อุดร ตลอดจนถึงแม่น้ำโขงนั้น ทา
ใช้ลาวเดิมคือละว้าไม่ [แต่] เป็นไทยหรือเรียกว่า ลาว -
ไทย...ชาติไทย หรือ ลาว - ไทยนั้น ทุกวันนี้มีหลายพวก
และเรียกชื่อต่าง ๆ กัน เช่น ไทย โท ผู้ไทย ฉาน เฌียง เจี้ยว
ลื้อ เชน ญวน พวน กาว แกว ฯลฯ ชนเหล่านี้ทุกพวกล้วน
พูดภาษาไทย และมีเรื่องราว [ที่] รู้ได้ว่าเป็นไทยทั้งสิ้น...”

(Department of Textbooks 1925: 442 - 443)

จากเนื้อหาในข้างต้น เห็นได้ชัดว่ารัฐสยามโดยกรมตำรวจได้ใช้ความรู้ด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ที่พวกตนมีเป็นเครื่องมือเพื่อช่วยลดทอนความเป็นลาวให้หลุดหายไปจากราษฎรของตน โดยพุ่งเป้าไปยังราษฎรที่อาศัยอยู่ในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในฐานะพื้นที่ซึ่งรับรู้กันมานานว่าราษฎรท้องถิ่นในทั้งสองภาคคือลาวเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพราะเมื่อชนชั้นปกครองสยามมองว่า ความเป็นลาวที่มีอยู่ในหมู่ราษฎรคืออุปสรรคต่อการบริหารและปกครอง ดังนั้น การสร้างความเป็นไทยให้เกิดขึ้นกับราษฎรท้องถิ่นที่อยู่ในภูมิภาคทั้งสองจึงเป็นสิ่งจำเป็น และความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ที่มีอยู่ในแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ประเทศสยามก็ถือเป็นหนึ่งในเครื่องมือดังกล่าว โดยที่กรมตำรวจได้จัดการเคลื่อนย้ายคำว่าลาว ไม่ว่าในแง่นิยาม ความหมาย และความเป็นลาว ให้ไปรวมอยู่กับคำว่าลัวะหรือละว้า ในฐานะกลุ่มคนดั้งเดิมที่เป็นลาวโบราณและเป็นลาวตัวจริง (ตามคำอธิบายของพวกเข) ส่วนกลุ่มราษฎรที่พบเห็นในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือคนกลุ่มใหม่ที่มิใช่ลัวะหรือละว้า แต่เป็นคนไทยหรือชนชาติไทยทั้งสิ้น ซึ่งการที่

พวกเขาถูกคนอื่นเข้าใจว่าเป็นลาวนั่นเป็นเพราะเข้าใจกันผิดว่าพวกเขาคือคนกลุ่มเดียวกับลัวะหรือลัวะที่เป็นลาวโบราณ

“พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม”: ในฐานะเครื่องมือทางความรู้ ที่มีส่วนต่อการก่อรูปของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน”

ในกลางทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา การใช้อำนาจและกลไกการบริหารบ้านเมืองในพื้นที่อีสาน ด้วยระบบมณฑลเทศาภิบาลอาจช่วยให้ชนชั้นปกครองสยามจัดการพื้นที่แห่งนี้ได้ในด้านการเมืองการปกครอง อย่างไรก็ตาม เมื่อชนชั้นปกครองสยามต้องการที่จะหลอมรวมและกล่อมเกล้าให้ผู้คนในพื้นที่อีสาน (ที่แม้มีหลากหลายชาติพันธุ์ แต่ก็มีชาติพันธุ์ลาวเป็นกลุ่มใหญ่) เพื่อให้เข้าไปเป็นพลเมืองของรัฐสยามทั้งในเชิงสำนึกและความรู้สึก ชนชั้นปกครองสยามกลับต้องใช้เครื่องมือหลายแบบมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกฎหมาย รัฐพิธี การจัดสอนหนังสือไทย และการใช้เครื่องมือทางความรู้ผ่านงานเขียนขึ้นสำคัญ ๆ อย่าง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐุม คุนเณร และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรากระทรวงศึกษาธิการ งานทั้งสองชิ้นคือพลังทางความรู้ที่เข้าไปหนุนเสริมให้เกิดการก่อรูปของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ตามมา โดย “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐุม คุนเณร ถูกมุ่งหมายให้เป็นเรื่องเล่าแบบใหม่ฉบับทางการให้กับพื้นที่อีสาน ส่วน “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ก็เป็นแบบเรียนหลวงเล่มสำคัญที่มีบทบาทเข้าไปหนุนเสริมงานของ ม.ร.ว.ปฐุม คุนเณร ในแง่ที่ช่วยเสริมสร้างความรู้สึกนึกคิดต่อการเป็นพื้นที่ทางการเมืองหน่วยเดียวกันแก่ผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ถูกเรียกว่าอีสาน

ผู้เขียนพบว่า มีเหตุผลสำคัญสามประการที่ช่วยอธิบายว่า เหตุใดงานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐุม คุนเณร จึงอยู่ในฐานะงานเขียนที่เป็นจุดเริ่มให้กับการก่อรูปของความรู้ว่าด้วยอีสาน นั่นคือ

หนึ่ง การที่ “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” เป็นงานเขียนที่อยู่ในรูปสิ่งพิมพ์ภาษาไทย มีผลสำคัญในแง่ที่ผู้คนสามารถเข้าถึงได้ง่ายกว่าการเป็นหนังสือใบลานหรือสมุดไทยในรูปแบบเก่า เพราะสิ่งบันทึกความรู้ในรูปหนังสือแบบเก่ามักผูกติดมากับความรู้สึกของการสงวน ผูกขาด และหวงห้าม เนื่องจากในจารีตดั้งเดิมให้คุณค่า

และความหมายหนังสือแบบเก่าในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเป็นของสูง แต่ครั้นเมื่อเป็นความรู้ที่อยู่ในรูปสิ่งพิมพ์สมัยใหม่ สถานะและความรู้สึกเช่นนี้ก็ถูกลดทอนและถูกทำลายลงไปจากสภาวะความเป็นสมัยใหม่ของสิ่งพิมพ์ เพราะไม่ใช่ของศักดิ์สิทธิ์ แต่เป็นสิ่งของที่สามารถซื้อขายได้ แลกเปลี่ยนได้ เคลื่อนย้ายได้ง่าย และพกพาสะดวก ซึ่งในด้านหนึ่งคือเครื่องมือที่ช่วยลดปล่อยความรู้ท้องถิ่นให้สามารถไหลเวียนไปสู่สาธารณะได้กว้างขวางกว่าหนังสือแบบเก่า เพราะใคร ๆ ก็สามารถหาซื้อหาอ่านหนังสือเช่นนี้ได้ รวมทั้งสามารถหาไว้ในครอบครองได้ถ้าหากมีกำลังทรัพย์หรือรู้จักผู้ที่มีหนังสือ ซึ่งแน่นอนว่าบรรดาชนชั้นปกครองท้องถิ่น และปัญญาชนท้องถิ่นในอีสาน (ที่ส่วนใหญ่คือกลุ่มพระสงฆ์หรืออดีตพระสงฆ์) คือกลุ่มที่สามารถเข้าถึงงานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร ได้โดยไม่ยากนัก เพราะเป็นกลุ่มที่มีทั้งกำลังทรัพย์และมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับเจ้านาย ปัญญาชน และชนชั้นปกครองที่กรุงเทพฯ

สอง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” คืองานเขียนของชนชั้นปกครองสยามที่มีลักษณะพิเศษ ในแง่ที่เป็นงานพงศาวดารแบบใหม่ซึ่งถูกจัดวางให้เป็นเรื่องเล่าฉบับทางการสำหรับราชกรและบ้านเมืองในมณฑลอีสาน อีกทั้งเป็นงานพงศาวดารของบ้านเมืองในพื้นที่อีสานฉบับแรก ๆ ที่นำเรื่องราวและเหตุการณ์เกี่ยวกับความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในพื้นที่แถบเมืองจำปาศักดิ์และใกล้เคียงในช่วงก่อนและหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) มาบอกเล่าไว้ในงาน โดยอยู่ในภาคที่ 2 ในชื่อ “เหตุสงครามระหว่างฝรั่งเศส” (Kanejorn 1915: 201 - 220) กระทั่งกลายเป็นงานต้นแบบให้กับงานเขียนของปัญญาชนท้องถิ่นที่อีสานในเวลาต่อมา โดยนำเสนอถึงฝรั่งเศสในงานของ ม.ร.ว.ปฐม คเนจร บ่งบอกว่าพวกเขาคือผู้รุกรานและทำลายความสงบสุขของบ้านเมืองและราชกรในพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำโขง ขณะที่ชนชั้นปกครองสยามและชนชั้นปกครองท้องถิ่นคือผู้ต่อสู้ต่อรองกับข้อเรียกร้องและกลยุทธ์ในแบบต่าง ๆ ของฝรั่งเศสอย่างไม่ลดละ

นอกจากนี้ ในงานยังฉายภาพให้ฝรั่งเศสอยู่ในฐานะคนอื่นผู้แปลกแยก ส่วนชนชั้นปกครองสยามถูกบอกเล่าในฐานะที่เป็นพวกเดียวกันกับราชกรท้องถิ่น ที่พวกเขาเข้าไปในพื้นที่เพื่อพิทักษ์และปกป้องความสงบสุขของบ้านเมืองและราชกรตนเอง ซึ่งเนื้อหาในลักษณะข้างต้นกลายเป็นเครื่องมือทางความรู้ที่ช่วยส่งผ่านสำนึกและความรู้สึกรักชาติรักแผ่นดินไปสู่ราชกร และคือการพยายามสื่อสารกับราชกรว่ามณฑล

อีสานสามารถหลุดพ้นจากเงื้อมมือของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้ก็ด้วยพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี อันส่งผลให้ชนชั้นปกครองท้องถิ่นและราษฎรท้องถิ่นในอีสาน ที่เข้าถึงเนื้อหาและเรื่องเล่าเหล่านั้น มีสำนึกและรู้สึกตัวว่าพวกตนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐสยามและชนชั้นปกครองสยามที่กรุงเทพฯ อีกทั้งพวกตนก็ต่างจากผู้คนที่อยู่อีกฟากฝั่งหนึ่งของแม่น้ำโขงที่ฝรั่งเศสปกครองอยู่ นั่นเพราะการมีสำนึกและความรู้สึกเช่นนี้ทำให้ผู้อ่าน ผู้ฟัง หรือผู้รับสารในรูปแบบต่าง ๆ ค่อย ๆ รับรู้และยอมรับถึงการมีอยู่ของคำว่าอีสาน ที่เริ่มขึ้นจากคำว่า “อีสาน” ที่ปรากฏอยู่ในชื่อพื้นที่และชื่องานเขียน เช่นคำว่า “มณฑลอีสาน” “ภาคอีสาน” “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” กระทั่งมีพัฒนาการที่คำว่า “อีสาน” กระจายตัวไปเป็นคำที่คอยกำกับคำอื่น ๆ ที่สัมพันธ์กับความเป็นอีสานไม่ว่าจะเป็น คนอีสาน ไทยอีสาน ภาษาอีสาน ประวัติศาสตร์อีสาน และศิลปะอีสาน ฯลฯ ซึ่งคำเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มุ่งสะท้อนตัวตนอัตลักษณ์ และสำนึกแบบใหม่ของผู้คนในพื้นที่อีสานว่ามีลักษณะที่ต่างไปจากลาวและความเป็นลาว ทั้งนี้ก็ด้วยว่า “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” มีลักษณะที่ถูกกำกับให้เดินควบคู่ไปกับการต้องมึสำนึกและความรู้สึกแบบใหม่ในเรื่องพรมแดน ชาติ รัฐชาติ รวมทั้งตัวความรู้ประวัติศาสตร์พื้นที่อีสานที่ผลิตขึ้นโดยชนชั้นปกครองสยามอยู่เสมอ

และสาม “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” คือพงศาวดารเกี่ยวกับหัวเมืองในอีสานที่บรรจุไปด้วยประวัติและตำนานบ้านเมือง รวมทั้งประวัติชนชั้นปกครองท้องถิ่นของเมืองต่าง ๆ ในพื้นที่อีสานไว้ด้วยกันมากที่สุด คือมากกว่า 50 เมือง (Kanejorn 1915: 29 - 154) เมื่อผนวกกับการทำงานชิ้นนี้ดูสำคัญและน่าเชื่อถือเมื่อถูกเขียนและพิมพ์โดยชนชั้นปกครองสยาม ในฐานะพงศาวดารของบ้านเมืองต่าง ๆ ในมณฑลอีสานที่สามารถหาอ่านได้ในเล่มเดียว เหตุนี้บรรดาชนชั้นปกครองท้องถิ่นและปัญญาชนท้องถิ่นในอีสานจึงนิยมหยิบงานชิ้นนี้ไปสืบค้นและอ้างอิงอยู่เสมอ เมื่อพวกเขาสนใจศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ตระกูลของตนหรือประวัติตำนานบ้านเมืองของตน อันทำให้คำว่าอีสาน ความรู้ว่าด้วยอีสาน และอุดมการณ์แบบใหม่ที่เดินควบคู่ไปกับคำว่าอีสานถูกผลิตเข้าไปสู่ราษฎรในท้องที่ต่าง ๆ ของอีสานได้กว้างขวางยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม แม้พบได้ว่างานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว. ปฐม คนजर มีส่วนช่วยทำให้เกิดการก่อรูปของความรู้ว่าด้วยอีสานขึ้นมา แต่กระนั้นยังมีงานอีกหนึ่งชิ้นที่มีบทบาทเข้าไปหนุนเสริมให้ราษฎรท้องถิ่นในอีสานเกิดความรู้สึกใน

ความเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันมากขึ้น ซึ่งคือสิ่งที่ปรากฏให้กับการมีสำนึกในความเป็นภูมิภาคเดียวกัน นั่นคืองานเขียนเรื่อง “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรา งานชิ้นนี้นอกจากเสนอแนวคิดเชิงพื้นที่ในเรื่องการเป็นภูมิภาคเดียวกันแก่ผู้คนในอีสานแล้ว ยังเสนอความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ของผู้คนในพื้นที่อีสานว่าคือกลุ่มก้อนเดียวกัน และเมื่อราชกรัณฑ์ในอีสานยังมีความรู้สึกเป็นภูมิภาคเดียวกันมากเพียงใด ความรู้ด้วยอีสานก็ยิ่งขยายตัวออกไปได้มากขึ้นเพียงนั้น รวมทั้งเป็นความคิดความรู้ที่มีสภาวะมั่นคงอยู่ในจิตสำนึกของราชกรัณฑ์ในอีสานมากขึ้น ว่าเป็นความรู้ที่มีอยู่จริงและเป็นความรู้ที่ต่างไปจากความรู้ว่าด้วยลาว

กล่าวได้ว่า เนื้อหาด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ในงานเรื่อง “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรา คืองานที่ได้รับอิทธิพลมาจากข้อเขียนของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำรา ราชานุภาพอย่างเด่นชัด ด้วยว่าพระองค์คือผู้ที่เสนอประเด็นในลักษณะข้างต้นอย่างสม่ำเสมอว่า “ลาวะ” หรือ “ละว้า” ที่เป็นคนท้องถิ่นดั้งเดิมในสยามคือลาว ส่วนบรรดาพลเมืองที่อยู่ในแถบล้านนาและล้านช้างล้านแล้วแต่เป็นคนไทยร่วมกันกับผู้คนกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้นคือเป็นกลุ่มไทยน้อยด้วยกัน และกลุ่มไทยน้อยนี้เองที่สามารถสร้างอาณาจักรที่รุ่งเรืองของตนมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกระทั่งถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ อันพบได้จากข้อเขียนของพระองค์เรื่อง “แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม” พ.ศ. 2467¹¹ (Damrongrachanuphap 1924) รวมถึง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” พ.ศ. 2470 (Fine Arts Department 1961) และงานเรื่อง “นิทานโบราณคดี” ปี พ.ศ. 2487 (Damrongrachanuphap 1960)

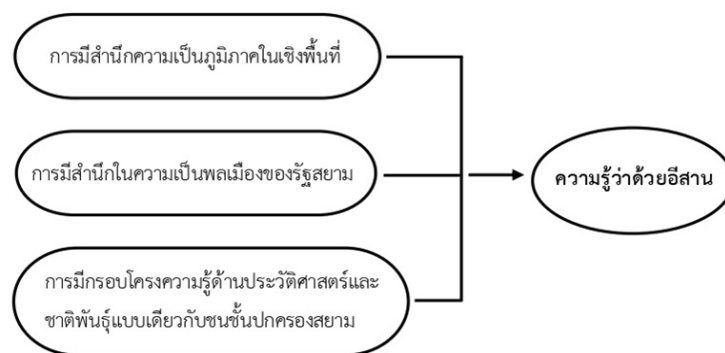
ความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ที่ปรากฏในแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” พ.ศ. 2468 สะท้อนว่า คือเนื้อหาที่บอกเล่าความเป็นมาของชนชาติไทย และประวัติศาสตร์ของรัฐสยามในลักษณะที่เป็นเส้นตรง นั่นคือ มีการเล่าเรียงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรต่าง ๆ ราวกับว่ามีความต่อเนื่องและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาโดยตลอด ซึ่งเส้นเรื่องในลักษณะนี้ได้กลายเป็นกรอบโครงให้กับประวัติศาสตร์แห่งชาติสยามในเวลาต่อมาอย่างชัดเจน

ในเวลาต่อมากรอบโครงในข้างต้นได้กลายเป็นคำอธิบายที่ปัญญาชนท้องถิ่นในอีสานได้หยิบเอาไปใช้ในงานเขียนของตนอย่างกว้างขวาง โดยมีการอธิบายในลักษณะเดียวกันว่าราชกรัณฑ์ในอีสานไม่ใช่ลาวแต่คือไทย รวมทั้งได้ผลิตงานประวัติศาสตร์

ท้องถิ่นอีสานที่มีหน้าตาของเนื้อหาและกรอบโครงในลักษณะเดียวกันกับประวัติศาสตร์แห่งชาติสยาม กระทั่งเป็นกลุ่มงานที่มีส่วนสำคัญต่อการช่วยให้ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ที่ก่อตัวมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2450 เกิดการขยายตัวมากยิ่งขึ้น โดยบรรดางานเขียนของปัญญาชนท้องถิ่นในอีสานที่รับอิทธิพลด้านเนื้อหาและกรอบโครงด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ในลักษณะข้างต้นไปผลิตซ้ำต่อ ได้แก่งานของบุญช่วย อัครถาวร เรื่อง “ประวัติศาสตร์แห่งภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม” (Attakorn 1979: 31) งานของพระพรหมมุนี (อ้วน ติสโส) เรื่อง “ตำนานวัดสุปฏิหาราม” (Prommuni 1936: 7 - 8) งานพระมหาแก้ว อุทุมมาลา เรื่อง “มหาเถรประวัติ เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก” (Kaew Utummala 1939: ฅ) และ “อุรังคนิทาน” (Phanom Jetiyanurak 1953: 2) และงานของเติม สิงห์ขุฑิต เรื่อง “ฝั่งขวามแม่น้ำโขง” (Singhatsatid 1956: 1 - 78)

ผลจากการศึกษาและวิเคราะห์งานเขียนเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ของ ม.ร.ว.ปฐม คนจร และแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ของกรมตำรา สะท้อนชัดเจนว่า งานทั้งสองชิ้นคืองานที่มีส่วนช่วยให้ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ก่อรูปและขยายตัวขึ้นมานั้นเพราะในงานทั้งสองชิ้นมีเนื้อหาและแนวคิดอยู่ 3 ประการ ที่หนุนเนื่องให้เกิดความรู้ว่าด้วยอีสานตามมา ดังรายละเอียดในภาพที่ 1

¹¹ “แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม” คืองานที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้บรรยายที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในกลาง พ.ศ. 2467 ก่อนที่ต่อมาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจะทูลขออนุญาตจัดพิมพ์เป็นหนังสือออกจำหน่าย ส่วน “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” คืองานที่พระองค์ใช้แสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม ในปลาย พ.ศ. 2470 และงานเรื่อง “นิทานโบราณคดี” คือพระนิพนธ์ชิ้นสุดท้ายของพระองค์ก่อนที่จะเสด็จสวรรคต.

ภาพที่ 1 แสดงปัจจัยที่หนุนเสริมให้เกิดการก่อรูปและขยายตัวของความรู้ว่าด้วยอีสาน

จากภาพที่ 1 สามปัจจัยด้านซ้ายมือ คือดอกผลจากนโยบายของรัฐสยามที่ได้เข้าไปจัดการลดทอนความเป็นลาวที่มีอยู่ในหมู่ราษฎรที่อีสาน โดยอาศัยกลไกและเครื่องมือชนิดต่าง ๆ ซึ่งหนึ่งในนั้นคือ เครื่องมือทางความรู้โดยผ่านงานเขียน แม้ทั้งสามปัจจัยดังกล่าวไม่ใช่สิ่งที่เป็นตัวความรู้ด้วยอีสานโดยตรง แต่ก็ปัจจัยที่เข้าไปหนุนเสริมต่อการก่อรูปและขยายตัวของความรู้ว่าด้วยอีสาน นั่นเพราะความรู้ว่าด้วยอีสานคือความรู้ที่ถูกกำกับและตามติดมาด้วยสำนึกและอุดมการณ์ในความเป็นไทยอยู่เสมอ กล่าวคือความรู้ว่าด้วยอีสานไม่สามารถก่อรูปและขยายตัวไปในหมู่ราษฎรได้ด้วยตนเอง หากแต่ต้องอาศัยปัจจัยทั้งสามในภาพที่ 1 เข้ามาช่วยหนุนเสริม¹²

การมีสำนึกความเป็นภูมิภาคในเชิงพื้นที่ มีความสำคัญในแง่ที่ทำให้ราษฎรในท้องถิ่นอีสานรู้จักตำแหน่งแห่งที่ของบ้านเมืองที่ตนอยู่อาศัยว่า คือพื้นที่ในภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามที่มีศูนย์กลางอำนาจอยู่กรุงเทพฯ และการมีสำนึกในเชิงพื้นที่เช่นนี้เกิดขึ้นได้ก็โดยผ่านเอกสารทางราชการที่ระบุตัวตนและชาติที่สังกัด เนื้อหาในแบบเรียน และรัฐพิธีที่จัดในสถานศึกษา สถานที่ราชการหรือในวัดที่สำคัญของมณฑล ฯลฯ ซึ่งแน่นอนว่าการมีสำนึกในเชิงพื้นที่เช่นนี้ส่งผลต่อเนื่องไปถึงการทำให้ราษฎรมีสำนึกในความเป็นพลเมืองของรัฐสยามควบคู่ไปด้วย และเมื่อผนวกเข้ากับการที่ราษฎรมีกรอบโครงความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ในรูปแบบที่ชนชั้นปกครองสยามอธิบายไว้ ทั้งในแบบเรียน หนังสือ ตำรา บทปาฐกถา คำบอกเล่าของครูหรือเจ้าหน้าที่บ้านเมือง และในบทเทศนาของพระสงฆ์ ฯลฯ ก็ยิ่งช่วยตอกย้ำและยืนยันให้ผู้รับตัวความรู้ว่าด้วยอีสานสามารถยอมรับและเชื่อถือได้อย่างสนิทใจว่าความรู้ว่าด้วยอีสานคือสิ่งที่มีจริงและเป็นความรู้ที่ต่างจากลาว เพราะเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับสำนึก อุดมการณ์ และกรอบโครงความรู้ที่พวกตนมี

¹² ในที่นี้ ผู้เขียนพยายามศึกษาและทำความเข้าใจในแง่มุมที่ว่า ราษฎรท้องถิ่นในอีสานอยู่ในฐานะที่เป็น “คนใน” รับรู้และยอมรับในการมีอยู่ของความรู้ว่าด้วยอีสานและความเป็นอีสานด้วยเหตุปัจจัยใด และได้ผลิตซ้ำและส่งต่อความรู้เหล่านั้นต่อไปอย่างไร โดยไม่ครอบคลุมถึงบรรดานักวิชาการในศาสตร์และสาขาต่าง ๆ ไม่ว่าในไทยหรือต่างประเทศที่เป็นผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับผู้คน พื้นที่ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งในพื้นที่อีสาน ซึ่งจัดอยู่ในฐานะ “คนนอก” ที่ย่อมมีสายตาและทัศนะต่อความรู้ว่าด้วยอีสานคนละลักษณะ.

จากการอภิปรายมาเนื้อหาทั้งหมดในข้างต้น กล่าวได้ว่าการก่อรูปและขยายตัวของความรู้ว่าด้วยอีสาน คือผลที่สืบเนื่องมาจากนโยบายของรัฐสยามที่ต้องการลดทอนความเป็นลาวในหมู่ราษฎรที่อีสาน แล้วเติมความเป็นไทยเพิ่มเข้าไปผ่านตัวความรู้และเครื่องมือชนิดต่าง ๆ กระทั่งเกิด “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” และ “ความเป็นอีสาน” ตามมา ซึ่งหนึ่งในเครื่องมือสำคัญที่รัฐสยามได้ดำเนินการเพื่อลดทอนความเป็นลาว คือ การผลิตงานความรู้ว่าด้วยอีสานทั้งโดยปัญญาชนของรัฐสยาม และโดยหน่วยราชการของรัฐสยาม ดังที่ พบได้จากงานเรื่อง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” เมื่อวัฒนธรรมการอ่านเกิดการขยายตัวในกลุ่มเจ้านายและปัญญาชนท้องถิ่นที่อีสานมากขึ้น พวกเขาก็กระตือรือร้นที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการผลิตความรู้ว่าด้วยอีสาน โดยเฉพาะการผลิตและตีพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ หรือเนื่องในโอกาสสำคัญต่าง ๆ ก็ยังมีส่วนช่วยผลิตซ้ำและช่วยกระจายความรู้และอุดมการณ์ในลักษณะข้างต้นไปสู่ราษฎรในอีสานได้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น

บทสรุป

นโยบายจัดการและปกครองพื้นที่อีสานของรัฐสยามที่เด่นชัดตั้งแต่กลางทศวรรษ 2430 คือหนึ่งในบริบทที่มีส่วนสำคัญต่อการทำให้เกิดการก่อรูปของความรู้ว่าด้วยอีสานขึ้นมา การใช้อำนาจทางเทคโนโลยี เศรษฐกิจ การทหาร และกฎหมายอาจทำให้พวกเขายึดกุมพื้นที่และผู้คนในอีสานได้ในทางกายภาพ แต่การใช้เรื่องเล่าโดยผ่านงานเขียนในฉบับทางการอย่าง “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” และ “ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม” ที่พยายามอธิบายถึงความเชื่อมโยงระหว่างผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ กับราษฎรในพื้นที่อีสาน ได้ช่วยให้พวกเขาค่อย ๆ ยึดกุมสำนึกและความรู้สึกของราษฎรท้องถิ่นที่ส่วนใหญ่เป็นลาวให้กลายเป็นไทยโดยผ่านคำว่าอีสาน

การประกอบสร้างเรื่องเล่าให้กับพื้นที่อีสานโดยผ่านงานเขียนในข้างต้น ไม่ได้เกิดขึ้นโดยปัญญาชนของรัฐสยามโดยฝ่ายเดียว แต่ปัญญาชนท้องถิ่นอีสานได้เข้าไปมีส่วนร่วมด้วยตั้งแต่ต้น อันทำให้พบว่า “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” คืองานที่มีจารีตและวิธีการเขียนแบบกรุงเทพฯ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มีลักษณะพิเศษอยู่ที่ว่า มีการนำเรื่องราวและเนื้อหาของท้องถิ่นอีสานเข้าไปไว้ในงานด้วย อันทำให้งานชิ้นนี้มีประวัติและตำนานของท้องถิ่นอีสานบรรจุไว้ด้วยอย่างมากมาย และกลายเป็นแหล่ง

อ้างอิงสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีสานในทศวรรษต่อ ๆ มา งานชิ้นนี้ไม่ได้มีบทบาทแค่เพียงทำให้เกิดการก่อรูปของ “ความรู้ว่าด้วยอีสาน” ในเชิงเนื้อหา แต่ยังเป็นบันไดขั้นแรกให้กับการผลิตพื้นที่ที่เรียกว่า “ภาคอีสาน” หรือ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” แล้วพื้นที่เช่นว่านี้มีสถานะมั่นคงและขยายตัวมากขึ้นโดยผ่านเนื้อหาในแบบเรียนวิชา “ภูมิศาสตร์ประเทศไทย” เพราะเป็นแบบเรียนของรัฐสยามชิ้นแรก ๆ ที่เรียกพื้นที่อีสานว่า “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” อันทำให้ความรู้ว่าด้วยอีสานที่ก่อรูปและขยายตัวขึ้น และมีความมั่นคงมากขึ้นเป็นลำดับ กระทั่งเป็นความรู้ที่ค่อย ๆ หลุดไปจากลาวและความเป็นลาว

References

- Attakorn, B. (1979). *ประวัติศาสตร์แห่งภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ* [A History of Isan and Maha Sarakham City and various works]. (n.p.).
- Damrongrachanuphap, H.R.H. Krom Phraya. (1924). *แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม* [showing lectures on chronicles of Siam]. Phranakorn: Prasert Samud.
- Damrongrachanuphap, H.R.H. Krom Phraya. (1952). *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระ
ราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 1 - 2* [The Royal chronicles, Royal Writing's Edition,
Volume 1 - 2]. Phranakorn: Aksornniti.
- Damrongrachanuphap, H.R.H. Krom Phraya. (1960). *นิทานโบราณคดี* [Archaeological
Tales]. Phranakorn: Khasem Bannakij,
- Department of Curriculum and Instruction Development. (1939). *พระราชพงศาวดาร
กรุงธนบุรี* [The Royal chronicles of Krung Thonburi]. Phranakorn: School of
Printing, Wat Sangwet.
- Department of Education. (1900). *ภูมิศาสตร์ของประเทศไทยสยาม* [A Geography of
Siam]. Phranakorn: Bhisani Bannit.
- Department of Royal Society. (1915). *แบบเรียนภูมิศาสตร์สยาม* [A Siamese
Geography Textbook]. Phranakorn: Aksornniti.
- Department of Textbooks. (1925). *ภูมิศาสตร์ประเทศไทยสยาม* [A Geography of Siam].
Phranakorn: Aksornniti.
- Director of the Vajirayana Library. (1914). *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา กับ
คำอธิบายของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เล่ม 1* [The Royal
Chronicle Royal Mandate with the Description of His Highness Krom Phra
Damrong Rajanubhab, Volume 1]. Bangkok: Rong Pim Thai.
- Fine Art Department. (1934). *พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชการที่ 3 ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์* [The Royal chronicle Rattanakosin Rama III, Chao
Phraya Tipakornwong edition]. Bangkok: Sri Hong.

- Fine Art Department. (1942). *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เล่ม 1 - 3* [The Royal chronicles of Ayutthaya, Edition of Somdej Krom Phra Paramanuchit Chinorot, volumes 1 - 3]. Phranakorn: Prachan Printing House.
- Fine Art Department. (1961). *ชุมนุมพระนิพนธ์ และ นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และประเพณีทำบุญของ กรมศิลปากร* [Assembly of royal writings and archeological tales (some stories) of H.R.H. Krom Phraya Damrong Rajanubhab and the merit - making traditions of the Fine Arts Department]. Phranakorn: Fine Arts Department.
- Fine Art Department. (2002a). *ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับพระยามหาอำมาตยาธิบดี* [A Legend of Champasak City, Phraya Maha Amatayathibodi Edition]. ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9* [The Chronicle, Golden Jubilee Edition, Volume 9] (205 - 224). Bangkok: Literature and History Division, Fine Arts Department.
- Fine Art Department. (2002b). *ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์* [A Legend of Champasak City, Chao Phrom Thewanukroh edition]. ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9* [The Chronicle, Golden Jubilee Edition, Volume 9] (243 - 258). Bangkok: Literature and History Division, Fine Arts Department.
- Kaew Utummala, Phramaha. (1939). *มหาเถรประวัติ เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก* [Mahathera Biography: A Great Master Ponsamek]. Phranakorn: Yimsri.
- Kanejorn, P, M.R. (1907). *ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์* [A Legend of Champasak City]. *Tesapibal*, 4 (19), 16 - 40.
- Kanejorn, P, M.R. (1915). *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน* [A Chronicle of Isan Circle]. In Vajirayana Library, *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4* [Prachum Phongsawadan Volume 4] (29 - 154). Bangkok: Sophonpipat Thanakorn.
- Keyes, C. F. (2013). *อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย* [Isan: Regionalism in

- Northeastern Thailand]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Science and Humanities Textbooks Project.
- Kolacny, A. (1969). Cartographic Information: A Fundamental Concept and Term in Modern Geography. *Cartographic Journal*, 6(1), 47 - 49.
- Kulsattiri Wanglang School. (1911). *ภูมิศาสตร์สากลสำหรับประเทศไทย* [An International Geography for Siam]. Bangkok: American Teachers Printing House.
- Mattariganond, D. (2000). *การรวมกลุ่มทางการเมืองของ “ส.ส.อีสาน” พ.ศ. 2476 - 2494* [The Political Groupings of Isan Members of Parliament 1933 - 1951]. (Doctoral dissertation, Department of History, Faculty of Arts, Chulalongkorn University).
- Mattariganond, D. (2015). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*. [A Local History]. Khon Kaen: Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University.
- Meekusol, P. (1974). *การปฏิรูปการปกครองมณฑลอิสาน พ.ศ. 2436 - 2453* [The Administrative Reform of Isan Circle 1893 - 1910]. Bangkok: Department of Teacher Training.
- Nantachukra, A. (1986). *ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20* [Isan historiography: A study of Northeastern Thailand's Historiographical Traditions until the beginning 20th century]. (Master's Thesis, Department of History, Graduate School, Silpakorn University).
- Nantachukra, A. (1993). การปลงศพแบบนักษัตรลึงค์: พิธีกรรมและความเชื่อของเจ้าเมืองอุบลราชธานีสายจำปาสัก [Nok Hasadi Ling Cremation: Rituals and Beliefs of the Champasak Rulers of Ubon Ratchathani]. ใน *รวมบทความว่าด้วย “นักษัตรลึงค์”* [Including Articles “Nok Hasadi Ling”] (60 - 109). Cremation Volumes of Phra Ariyanuwat Khemajari. Kalasin: Prasan Kampim.
- Nasriken, A. (2005). *อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475* [Isan in the Perception and Attitude of Bangkok Ruling Elites from the Anuwong Rebellion in 1826 to the Revolution in 1932]. (Master's Thesis, Department of History, Faculty of Humanities, Chiangmai University).

- Office of the Royal Society. (2007). *อัตลักษณ์* [Identity]. Retrieved July 26, 2021, from <http://legacy.orst.go.th/?knowledge==อัตลักษณ์-๑๖-มิถุนายน-๒๕๖๗>.
- Panpeng, N. (1934). *ประวัติศาสตร์จังหวัดอุบลราชธานี* [History of Ubon Ratchathani Province]. Phranakorn: Songtham Printing House.
- Phanom Jetayanurak, Phra. (1953). *อุรังคนิทาน* [An Urangkathat's tale]. Phranakorn: P. Pittayakarn.
- Prachakit karachakr, Phraya. (1904). ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตวันออก [On the Menum Mun and the Provinces in the East]. *Journal of Siam Society*, 1 (1), 1 - 16.
- Prommuni, Phra. (1936). *ตำนานวัดสุปัฏนาราม* [A Legend of Wat Supattanaram]. Phranakorn: Aksorn Charoen Tat.
- Rach Ratanobol, Phra. (1987). *ประวัติเมืองอุบลราชธานี สำนวนอีสาน คัดจากใบลาน* [History of Ubon Ratchathani, Isan Version selected from palm leaves]. Ubon Ratchathani: Siritham.
- Rajjakijjanubeksa. (1912). April 14, Volume 97.
- Rajjakijjanubeksa. (1922a). August 2, Volume 39.
- Rajjakijjanubeksa. (1922b). September 17, Volume 39.
- Rajjakijjanubeksa. (1925). January 31, Volume 42.
- Singhatsatid, T. (1956). *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 1* [The Mekong Right Bank Volume 1]. Phranakorn: Klang Vittaya.
- Sueb wattana, T. (2011). *แนวคิดและแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น* [Concepts and guidelines for studying local history]. Bangkok: Intanil.
- Teerasatwat, S. (2014). *ประวัติศาสตร์อีสาน 2322 - 2488 เล่มที่ 1 - 2* [A History of Isan 1779 - 1945 Volume 1 - 2]. Khon Kaen: Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University.
- Thongsing, T. & Kankayan, J. (1938). *ตำนานเมืองพานิชคม* [A Legend of Mueng Pananikhom]. Bangkok: Aksorn Charoen Tat.

- Tonlerd, S. (2021). ความเป็นอื่นของชาวลาวร่วมวัฒนธรรมล้านช้างสองฝั่งแม่น้ำของระหว่าง
ปี ค.ศ. 1713 - 1953 [The Otherness of the Laotians Sharing Lanxang
Cultural Heritage on Both Sides of the Mekong River during 1713 - 1953
A.D.]. *Journal of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University*, 17(1), 118 -
144.
- Winichakul, T. (2013). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ* [Siam
Mapped: A History of the Geo - Body of a Nation]. Bangkok: Kobfai
Publishing Project and Read (Aan) Publishing.
- Wiphakphotjanakit, T. (1970). *ประวัติศาสตร์อีสาน* [A History of Isan]. Phranakorn:
The Social Sciences Association of Thailand.
- Wongthes, S. (2006). *พลังลาว: ชาวอีสานมาจากไหน?* [The Power of Laos: Where did
Isan people come from?]. Bangkok: Matichon.